

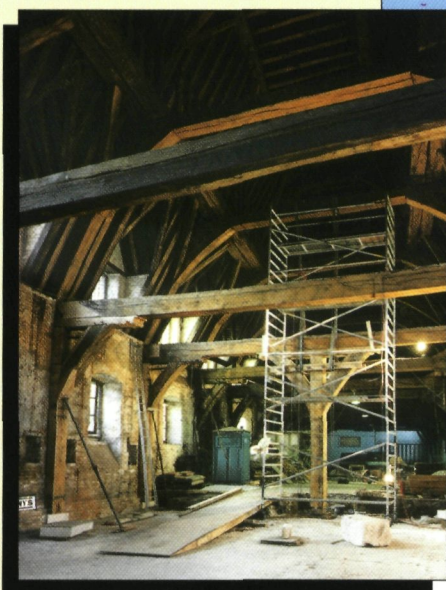

M&L

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST ACTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- Restauratiewerken
- Spoorwerken
- Milieutechnieken

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 WONDELGEM (Gent)
Tel. 09/254 01 11 - Fax. 09/226 77 71

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
tel. (02)553 82 34 - fax (02)553 82 05
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, J. Termote,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 17 jaargang Nr. 1 • januari-februari 1998

Inhoud

Een einde en een nieuw begin: de creatie van een Hof van Plaisantie te Lembeek in 1618	6
Chris De Maegd	
De tijd hangt in de lucht. Mechanische torenuurwerken in Antwerpen (16de-18de eeuw)	45
Birgit De Vries	
Summary	64

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1998

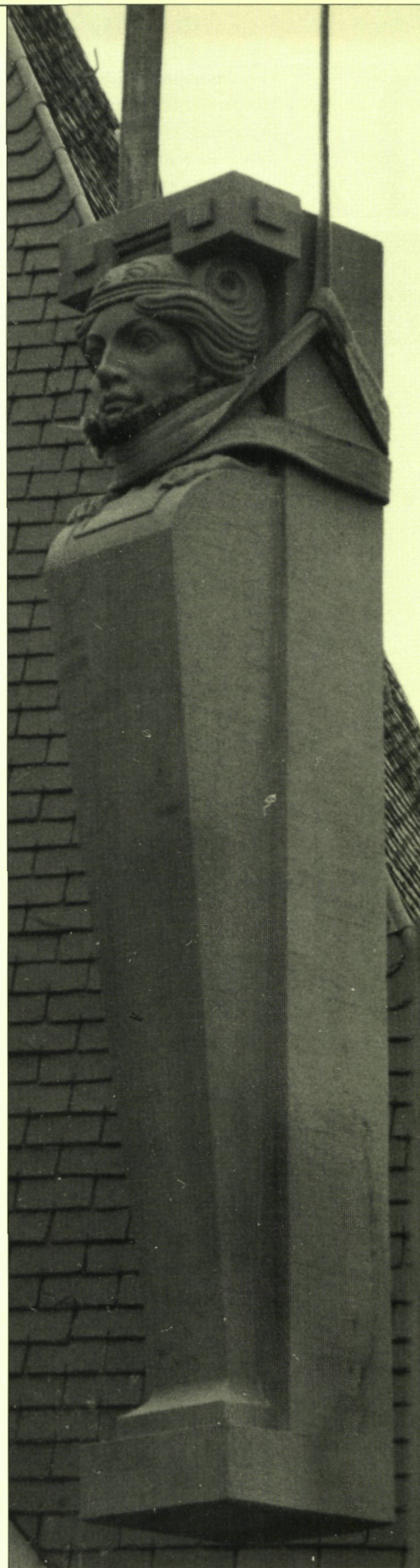
België: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Graaf de
Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met
vermelding "M&L-jaarabonnement 1998".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. De toren met wijzerplaat
(foto O. Pauwels)

**CAISSE D'ÉPARGNE DE L'ÉTAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

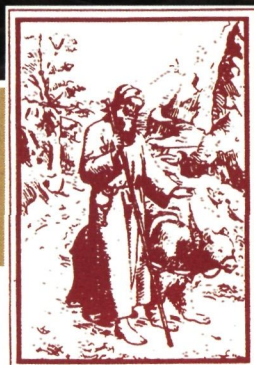
Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

Kalk...

...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte Constructo

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70
BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenzware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jàààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

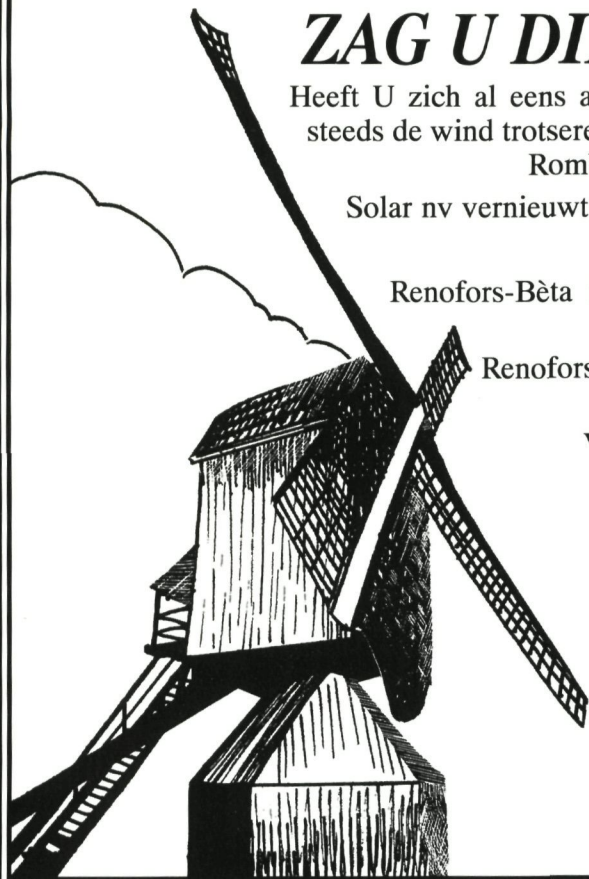
Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

U HEEFT GEEN MONUMENT TE VERLIEZEN...

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

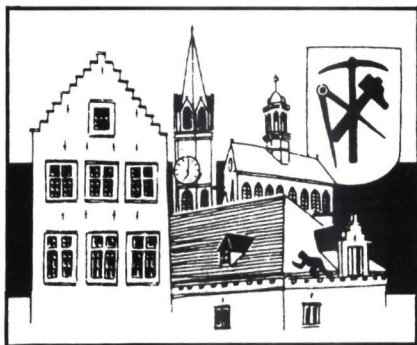
Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

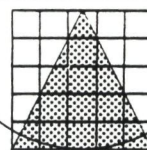
Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemsstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Kunstatelier

Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

Dakwerken G. BOSCH

b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:

Restauratie van oude daken

Aatrijkestraat 109   8820 Torhout
Tel. 050/21.10.85 - Fax 050/22.06.17
Reg. nr. 051511

EEN EINDE EN EEN NIEUW BEGIN: DE CREATIE VAN EEN HOF VAN PLAISANTIE TE LEMBEEK IN 1618

Chris De Maegd (1)

Anoniem, *The Somerset House Conference*, 1604 (Olie op doek) (London, National Portrait Gallery). Aan de rechterkant van de tafel zitten de Engelse onderhandelaars, aan de overkant zetelt het Spaans gezantschap voor overleg over vrede tussen Engeland en Spanje. Tweede vooraan, de man met de opvallend bleke gelaatskleur, is president Jean Richardot.

LembEEK, een deelgemeente van Halle, ten zuiden van Brussel, was tijdens het Ancien Régime een vrijheid, gekneld tussen het graafschap Henegouwen en het hertogdom Brabant. Ze behoorde toe aan twee heren, die van Edingen en die van Gaasbeek, en bezat meerdere achterlenen. De literatuur (2) vermeldt er een burcht die een omheiningsmuur bezat met meerdere torens en ook de vrijheid zelf had een verdediging, waarvan in de 19de eeuw nog sporen zichtbaar waren. Ze lag

strategisch in een ruime meanderbocht van de Zennerivier.

In 1601 brak er een nieuwe periode voor LembEEK aan, want de vrijheid kwam toen in handen van één en dezelfde eigenaar, Jean Richardot, heer van Barly. Diens zoon Guillaume de Richardot en zijn echtgenote Anne de Rye zetten de aankooppolitiek verder en creëerden er een hof van plaisantie. Daarvoor was een *enclosure*-operatie nodig met als doel een aaneengesloten kasteeldomein gelegen binnen de Zennemeander.

Anoniem, portret van Jean Richardot uit het kasteel van Commarin (Frankrijk), met de vermoedelijk later aangebrachte foute vermelding 'praeses Flandriae' (foto Association de la Noblesse du Royaume de Belgique, Brussel)

"DOMINUM RICHARDOTUM, VIRUM SINGULARUM..."

De nieuwe eigenaar van Lembeek was niet eender wie. Jean Grusset (1540-1609)(3) was uit Boergondië afkomstig, behoorde tot een familie van juristen en droeg de naam van zijn moederlijke oom en mentor François Richardot (1507-1574), begaafd redenaar die als opvolger van kardinaal Granvelle, bisschop werd van Atrecht en aartsbisschop van Kamerijk (4). Via hem kreeg Jean Richardot voorpraak bij Granvelle, kardinaal en gouverneur der Nederlanden (5), wat zijn opleiding en latere loopbaan gunstig beïnvloedde. Na succesvolle studies in Leuven en Italië, doorliep hij tijdens de moeilijke regeringsperiode van Filips II een succesvolle ambtelijke en diplomatieke carrière, die hem geen wind-eieren legde, want hij kon belangrijke bezittingen verwerven in Artesië, Brabant, Henegouwen en Vlaanderen. Eerst (1568) raadsheer bij de Grote Raad van Mechelen, later van de Geheime Raad, werd hij in 1582, jaar waarin Filips II hem tot ridder verhief, voorzitter van de Raad van Artesië, in 1583 lid van de Staatsraad, om in 1597 de top te bereiken als voorzitter van de Geheime Raad der Nederlanden. Na de koning en de landvoogden was hij toen als chef-president zowat het opperste gezag. Hij was vertrouweling van de opeenvolgende landvoogden en als diplomaat betrokken bij de totstandkoming van het Vredesverdrag (Vervins, 1598) tussen Frankrijk en Spanje en bij de voorbereiding van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) in de tachtigjarige oorlog tussen de Republiek der Verenigde Provinciën en Spanje. Zijn deelname aan de besprekingen van het Verdrag van Londen in augustus 1604 is vastgelegd in een mooi schilderij getiteld *De conferentie van Somerset House*, bewaard in de *National Portrait Gallery* te London (6).

Hij had van jongsaf contact met humanistische kringen, was bevriend met Pieter Peckius en correspondeerde met Justus Lipsius, die schreef "*D(ominum) Richardotum, virum singularum et ad omnem laudem natum, habes et habebisque semper amicum*" (7). Zijn sociale klim en hoge positie liet hem toe zijn zonen goed te plaatsen en zijn dochters op niveau uit te huwelijken. Er werden in zijn huwelijk (1568) met Anne Courcol de Baillencourt (1546-1595), ook Anne de Doulchy geheten, vijf dochters en zeven zonen geboren (8). Hij stierf op 3 september 1609 te Atrecht "*temidden van zijn boeken*" (9), op de terugweg van een diplomatieke missie in Parijs. In volle maand augustus had hij, het hoofd gepast ontbloot, een lang gesprek gevoerd met de Franse koning Henri IV, wandelend in de *Jardins*

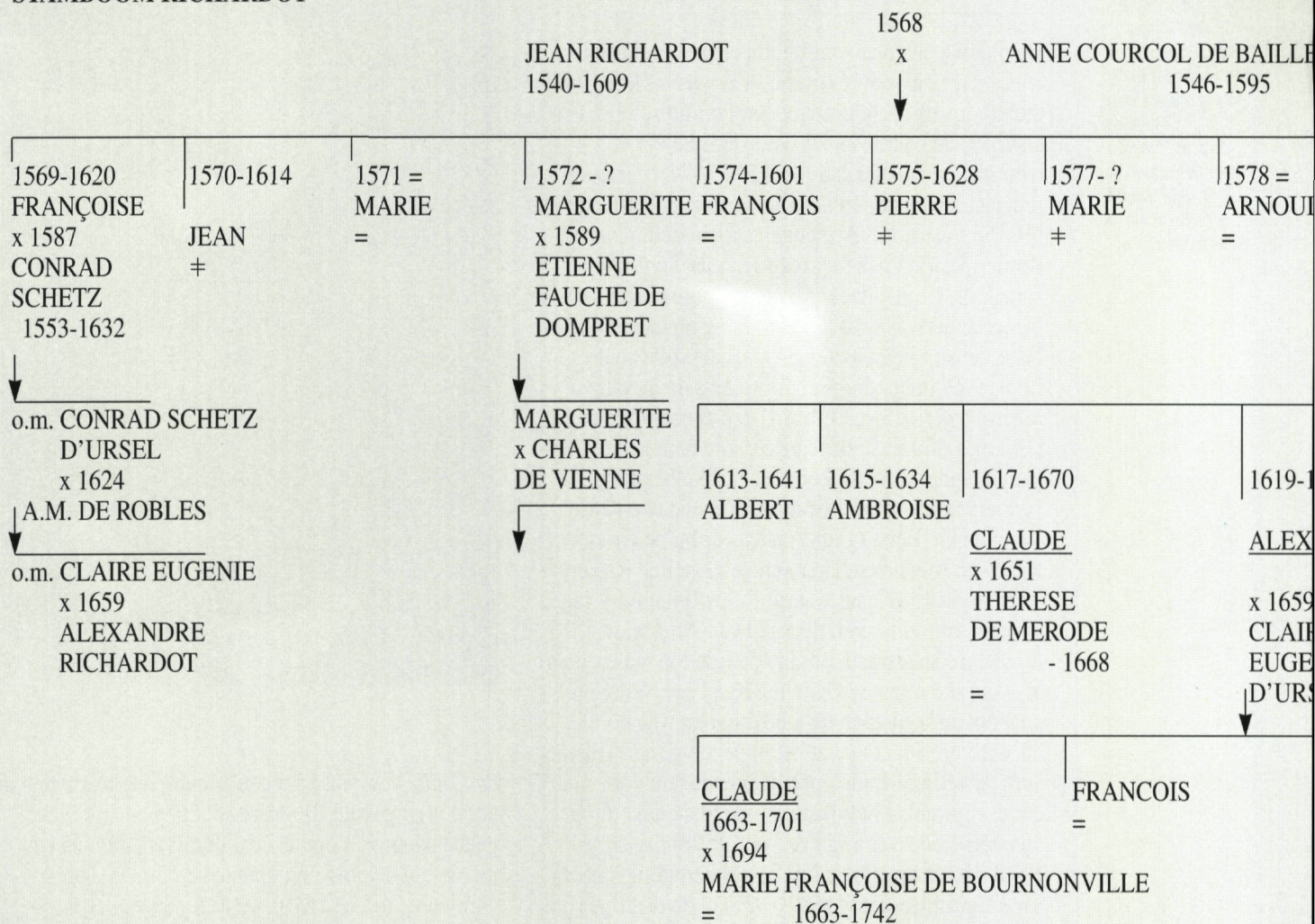
des Tuilleries, wat hem een zonnesteek kostte met de dood voor gevolg. Begrijpelijk als men zijn bleke gelaatskleur ziet op het schilderij van 1604 én een mooie dood voor een humanist en diplomaat. Guillaume (1579-1640), de negende van zijn kinderen, werd zijn belangrijkste erfgenaam.

"...QU'IL CHANGE D'HABIT..."

Met zijn één jaar jongere broer Anthoine (1580-1606) zat Guillaume eerst bij de Jezuïeten te Antwerpen op school en studeerde nadien te Leuven, als één der *contubernales* (inwonende studenten) bij Justus Lipsius. Ook hun broer Pierre (10) (1575-1628) studeerde in Leuven op dat moment en promoveerde in 1599 tot baccalaureus in de theologie, promotie die de aartshertogen tijdens hun Blijde Intrede in Leuven bijwoonden, toen ze ook een openbaar college van Justus Lipsius attendeerden. Zoals ter afsluiting van een humanistische opleiding vereist, gingen beide broers op Italiëreis. Ze waren hiertoe aangezet door Lipsius zelf, die even overwoog de reis mee te maken maar ervan moest afzien wegens zijn wankelende gezondheid. Uiteindelijk ging de reis door (1601-1604) in het gezelschap van Filips Rubens, hun commensaal bij Justus Lipsius en broer van Pieter Paul, die toen aan het hof van Mantua verbleef. Ze drukten de voetstappen van hun

STAMBOOM RICHARDOT

Heer van Lembeek

x gehuwd met

↓ nakomelingen

= sterft als kind of kinderloos

≠ religieus

vader want ze deden ondermeer Padua aan en Bologna, twee steden met een gerenomeerde universiteit; aan deze laatste was hun vader in 1565 in de beide rechten gepromoveerd. De jongere generatie was er niet zo tevreden want "na de nectar die Justus Lipsius schonk, beviel eenvoudige landwijn hen niet" (11). In Rome bezochten ze hun oudere broer Jean Richardot (1570-1614), prior van Mortau (Boergondië), die na rechtenstudies in Salamanca en een periode (1595-1602) als lid van de Geheime Raad in Mechelen, toen aan het pauselijk hof gezant was van

de aartshertogen, wier blazoen van Romegetrouwe katholieken hij moest oppoetsen. In 1604 bisschop van Atrecht benoemd, liep zijn carrière parallel met die van zijn grootoom; nadien werd hij ook aartsbisschop van Kamerijk (12).

Toen Anthoine Richardot, baron van Lembeek (13), in 1606 sneuvelde, betekende dit een keerpunt in de carrière van Guillaume, want er bleven Jean Richardot toen naast drie van zijn dochters, slechts drie zonen over, allen behorend tot de geestelijke stand

COURT

1579-1640 <u>GUILLAUME</u> x 1610 ANNE DE RYE 1595-1637	1580-1606 <u>ANTHOINE</u> =	1582-1657 JEANNE x 1602 ANTOINE POUPET DE LA BEAULME BARON DE LA CHAUX (†1605)	1585-1600 CHARLES =
↓		↓	
80 <u>NDRE</u>	1621- ? JEANNE - FRANÇOISE x FRANÇOIS G. DE RODOHAN BARON DE FONTAINE L'EVESQUE =	CATHERINE x 1622 ALBERT EUGENE DE GENEVE MARKIES DE LULLIN =	
IE L			
JOSEPH ALBERT =			

Pieter Paul Rubens, Anoniem portret, 1610 (?) mogelijk Guillaume Richardot (olie op paneel, 114 x 85 cm) (Aix en Provence, Musée Granet) (Foto Bernard Terlay) De medaille draagt de beeltenis van de Spaanse koning Filips III.

was in hetzelfde jaar (1607) abt verkozen in de Sint-Willibrordusabdij van Echternach, een even moeilijk af te leggen regulier habijt.

Guillaume volgde zijn vaders raad en trad in 1610 in het huwelijk met Anne de Rye, dochter van Philibert de Rye, graaf van Verrax, baron de Balançon en van Claude de Tournon; ze behoorde tot een invloedrijke, uit Boergondië afkomstige familie waarvan meerdere leden in dienst waren van de kerk of het aartshertogelijk hof (17). Hij klom hiermee duidelijk hoger op de maatschappelijke ladder en met de geboorte van vier zonen en een dochter leek het voortbestaan van de familie verzekerd en was aan de wens van de president voldaan. Guillaume bekleedde de politieke functie van "*commissaire de sa majesté au renouvellement des Loix de Flandre*" (18), noemde zich baron van Lembeek, en werd in 1623 ook graaf van Galmaarden, een niet te onderschatten statusverbetering. De fraaie panelen van het *musée Granet*, die wel eens doorgaan voor portretten van Guillaume Richardot en Anne de Rye (zie kadertekst) tonen inderdaad twee zelfbewuste mensen van stand en in goeden doen.

(14). Hij schreef op 12 november 1607 in zijn testament over Guillaume: "...pour le bien de ntre maison... qu'il change d'habit comme possible il fera" (15). Guillaume was tot de dood van zijn vader in 1609 coadjutor van Sint-Paulus, provoost van Sint-Amatus en kanselier van de universiteit in Douai (16). In het belang van de familie achtte zijn vader het wenselijk dat hij zou geseculariseerd worden. Van de oudste, de bisschop, kon dit moeilijk verwacht worden. De derde overblijvende zoon Pierre, aanvankelijk prior in de Sint Vaastabdij van Atrecht,

PORTRETten, PORTRETten: RUBENS, JUSTUS LIPSIIUS, RICHARDOT, VAN DIJCK

Rubens' schilderij *Zelfportret met vrienden* in het Wallraf-Richartzmuseum in Keulen heeft al heel wat inkt doen vloeien. Over de identiteit der personages, de datering en de interpretatie van de voorstelling rezen vragen (1).

Dat in de rechterhelft Pieter Paul Rubens naast zijn broer Filips en achteraan Justus Lipsius (2) zijn geportretteerd, hierover bestaat geen twijfel. Men situeert het schilderij ca 1602 en men benadrukt dat het geen reëel gebeuren weergeeft, ofschoon de Sint-Jorisbrug, het meer van Mantua en één der kerken van de stad in de verte zijn in beeld gebracht.

De recentste literatuur (3) ziet in de man tegenover Rubens het portret van de schilder Frans Pourbus junior (1569-1622), die zoals Rubens ook in Mantua verbleef, en in de beide jonge mannen in de rand Guillaume Richardot en Gaspar Scioppius (1576-1649). Deze laatste, van Duitse afkomst, werd bekend als filoloog en neostoïcist, en was volgeling van Justus Lipsius. Men kent nog een portret van hem, toegeschreven aan Rubens, dat men in 1606 situeert, geschilderd in Rome (4). Veel gelijkenis valt er niet te zien, ook omdat het profiel in het groepsportret onvoldoende is uitgewerkt. Men identificeerde het ook als Galileo (5).

Louter op basis van biografische gegevens (6) durven wij een nieuwe hypothese naar voor schuiven die, door de drie personages links als drie Richardotbroers te identificeren, ook de voorstelling in een nieuw daglicht plaatst en de betekenis ervan nuanceert. De geraadpleegde Rubensliteratuur heeft geen weet van het bestaan van een gravure met een portret van Jean Richardot als bisschop van Arras (7). Zijn gelijkenis met het personage op Rubens' schilderij vormt de basis voor onze hypothese (8). Neemt men met de recentste literatuur aan dat in de linkerrand Guillaume Richardot (1579-1640) is afgebeeld, dan maakt de treffende gelijkenis tussen beide profielen het mogelijk dat de tweede Anthoine Richardot (1580-1606) is.

▲ Anton van Dyck, *Een man met zijn zoon*, ook bekend als Guillaume Richardot met zoon of Jan Van de Wouwer met zoon. Wegens een vermoedelijk later aangebracht opschrift ging het schilderij lang door voor een portret van Jean Richardot, geschilderd door Rubens. (Olie op paneel, 115 x 85 cm) (Parijs, Louvre, inv. 1244), (Copyright Réunion des Musées Nationaux, Jean-Schormans)

► Naar Pieter Paul Rubens, *De vier Filosofen*, ca 1612 (olie op doek, 167 x 135 cm) Antwerpen, Museum Plantin Moretus (MPM V.IV.75); het origineel in het *Palazzo Pitti* te Firenze. (Copyright Museum Plantin Moretus, Antwerpen)

Ter aanvulling van de biografische gegevens over Guillaume in het artikel (9), kunnen we hier zijn connecties met de humanisten nog speciaal benadrukken. Een vlugge steekproef leert dat hij ook na zijn studietijd contacten met hun geleerde wereld onderhield. Er is ons wel geen filologisch geschrift van hem bekend, wel correspondentie met humanisten. Een uitgave van Erycius Puteanus in Milaan in 1605, *Eloquentiae professoris* ..., bevat ondermeer brieven van hem aan Puteanus gericht. Toen Filips Rubens in 1608 het erudiete *Electorum Libri Duo* ... te Antwerpen publiceerde, waarvoor zijn broer de illustraties leverde, droeg hij in een bladzijden lange tekst het eerste deel op aan president Jean Richardot en het toegevoegd deel, gedichten voor Justus Lipsius, aan Guillaume Richardot, toen kanselier van de universiteit van Douai; zijn commentaar op de Homelies van Asterius, posthuum uitgegeven door Jan Brant bij Moretus in Antwerpen in 1615, bevat ook gelegenheidsstukken, ondermeer één voor Guillaume Richardot. Puteanus' geschrift *Bonae indolis iconismus. Adjuncta methodus litterarum et institutio principis*, uitgegeven in Leuven in 1622, is voor wat het bijvoegsel betreft, een op Aristoteles gebaseerd tractaat over de opvoeding van prinses; het is opgedragen aan Guillaume's oudste zoon Albert Richardot (1613-1641), heer van Barly, titel die zijn grootvader al droeg (10).

Anthoine Richardot, de jongste broer op het schilderij, is allicht omdat hij op jonge leeftijd stierf, vrij onbekend gebleven. Noch-

tans was hij na de dood van zijn broer François Richardot (1574-1601) voorbestemd om, zoals zijn vader schreef "*d'être de ce monde*" (11) en heer, zelfs baron van Lembeek te worden. Voor de feestelijkheden op de Grote Markt van Brussel op 12 mei 1605, georganiseerd voor de Engelse delegatie bij de ondertekening van de Vrede van London (1604), waar de president één der onderhandelaren in naam van Spanje was, signaleert men in de stoet jongelingen "*tous habillez en blancq et brodez fort magnifiquement et partout tous grandissimes quantité de plumaches blanc et tellement eslevées que c'estoit la plus belle chose qu'on scaurait veoir*", de aanwezigheid van de heer van Lembeek, zoon van president Richardot (12). Dit kan niet anders dan Anthoine zijn. Het huwelijkscontract van zijn zus Marguerite (4 februari 1589) vermeldt hem als "*sieur de Lembecq*" (13). Hij werd kapitein zowel van een compagnie voetvolk als van lichte ruiters, en stierf te Keulen op de terugweg van de slag van Winsbergen (14), maar werd te Lembeek begraven (15). Samen met Filips Rubens studeerden beide broers bij Justus Lipsius en als afronding van hun opleiding verbleven ze in 1601-1604 in Italië, Guillaume in het gezelschap van de vijf jaar oudere Filips. Van Anthoine is in de uitgegeven correspondentie slechts éénmaal sprake, en wel in een brief van Puteanus.

Jean Richardot, de latere bisschop en aartsbisschop, was in dezelfde periode (1601-1604) gezant van de aartshertogen in Rome. Eén van zijn opdrachten was de restauratie van de Sint Helenakapel in de

Pieter Paul Rubens,
Zelfportret met vrienden,
ca 1602 (olie op doek,
77,5 x 101 cm) (Keulen,
Wallraf-Richartz Museum)

Portret van Jean Richardot, bisschop van Atrecht, anonieme gravure (uit J. LESTOCQUOY, *Les évêques d'Arras. Leurs portraits, leurs armoiries, leurs sceaux*, 1942)

kerk van Santa Croce in Gerusalemme te Rome, titelkerk van aarts-hertog Albert toen die nog kardinaal was. Deze schreef op 8 juni 1601 naar Richardot in Rome *"Le president votre père nous a communiqué ce que luy avez escrit... quant a la table d'autel pour la chapelle ... nous nous contentons que vous la faictes faire en telle forme que par delà entendrez sera la meilleure, puisque vous dictes qu'elle ne coustera que cent ou deux cens escus ..."*. Het was niet de aarts-hertog, maar Jean Richardot junior die Pieter Paul Rubens uitkoos om de kapel van een altaarstuk te voorzien. De schilder was toen nog volslagen onbekend, maar de naam Rubens was voor Jean Richardot zeker niet vreemd: Filips Rubens had tot het secretariaat van zijn vader behoord, was met zijn beide jongere broers bij Justus Lipsius vier jaar in Leuven geweest en was met hen op Romereis. Op 26 januari 1602, het altaarstuk is dan nog niet af, schreef hij de hertog van Mantua om de terugkeer te vragen van de getalenteerde en jonge *"pittore fiamengho Pietro Paulo"* naar Rome om het werk te kunnen voltooien. Dit altaarstuk (nu in Grasse) was de eerste grote opdracht van Rubens in Italië (16).

In 1603 keerde Jean Richardot naar de Nederlanden terug om bisschop van Atrecht te worden. In 1609 klimt hij op tot aarts-bisschop van Kamerijk. De portretgravure noemt hem in die eerste hoedanigheid.

Laat de gelijkenis niet toe in de derde figuur in de linkerhelft van het schilderij, tegenover Rubens zelf, het portret te zien van Jean Richardot junior? Hij neemt op het schilderij, zoals in de carrière van Rubens, een prominente plaats in dan zijn jongere broers. Het schilderij zou volgens onze hypothese in de ene helft de drie Richardotbroers portretteren en in de andere helft de beide Rubensbroers. Justus Lipsius, in zijn tijd als humanist en neo-stoïcist een beroemdheid van Europees formaat, is dan het verbindend element tussen de vijf overige personages en president Richardot de grote afwezige schakel tussen hen allen.

Het schilderij, zo leert de literatuur, is ook het vroegste zelfportret van Rubens. Het geeft niet alleen zijn uiterlijke verschijning

weer, maar beeldt ook zijn artistieke en intellectuele achtergrond uit, en ons inziens verwijst het meteen ook naar zijn eerste opdracht in Italië. Kan het schilderij misschien tegelijk ook een gebaar van dank inhouden aan Jean Richardot, aan wie zowel Filips als Pieter Paul Rubens heel wat te danken hadden? Schreef Filips niet in een lange hommage aan president Richardot: (17) *"Mijn kennis heb ik in uw huis en onder uw leiding vergaard, een groot deel van mijn geluk heb ik aan uw goedheid te danken"*. Zijn broer kan met dit schilderij iets gelijkaardigs hebben willen uitdrukken, zowel tegenover de vader als de zoon Richardot. Programmatisch bedachte voorstellingen waren toen geen uitzondering.

Het prentenkabinet in Amsterdam bewaart een getekend ontwerp van Rubens voor een grafmonument, waarop duidelijk als enig opschrift te lezen valt *"D.M. IOANNES RICHAR..."*. Jean Richardot junior stierf in 1614, luttele jaren na zijn vader (1609) en werd in het koor van de kerk van Kamerijk begraven. Omdat het ontwerp geen verwijzing naar zijn status van aartsbisschop vertoont, neemt men (18) aan dat het monument bedoeld was voor president Jean Richardot, maar nooit werd uitgevoerd. De president werd, zoals hij in zijn testament te kennen gaf, in de Sacramentskapel van de Sint Goedelekerk te Brussel begraven, naast zijn echtgenote (+1595), waarvoor hij een lang grafscript opstelde. Het zijne, daar zorgde Guillaume Richardot voor, zoals men bij A. Sanderus (19) kan lezen, want die publiceerde beide grafscripten. De literatuur gaat er van uit dat het niet om een opdracht van de familie ging maar om Rubens' eigen initiatief. Mogen we daarin dan, zoals in het schilderij, een gebaar van gehechtheid, erkentelijkheid en dank zien?

Met *De vier Filosofen*, dat men ca 1612 dateert, schilderde Rubens enkele jaren later nog een groepsportret met een naar het humanisme verwijzend programma (20). Hij was toen in de Nederlanden terug, zijn opleiding was voltooid, en Justus Lipsius (1547-1606) en Filips Rubens (1574-1611) waren allebei overleden. De derde figuur aan tafel is Woverius, Rubens zelf kijkt toe. De tafel met boeken en pennen, de zuil met klimop, het Italiaans ruïnelandschap in de verte, de nis met de vermeende buste van Seneca, Lipsius' geliefde schrijver, de vaas met tulpen, - twee geloken, twee in knop, verwijzend naar de twee dode en de twee nog levende geportretteerden -, de hond, de hele voorstelling moet men lezen als een hulde aan de studie van de oudheid, aan het humanisme, aan Italië, aan Justus Lipsius' onderricht, aan trouwe vriendschap die de dood overstijgt.

Pieter Paul Rubens' humanistische belangstelling is bekend. Hoewel in dienst van de hertog van Mantua, verbleef hij niet altijd aan diens hof, hij bezocht verschillende steden in Italië, en woonde ook langere tijd te Rome in hetzelfde huis als Filips, toen die tijdens zijn tweede verblijf in Italië, bibliothecaris was voor

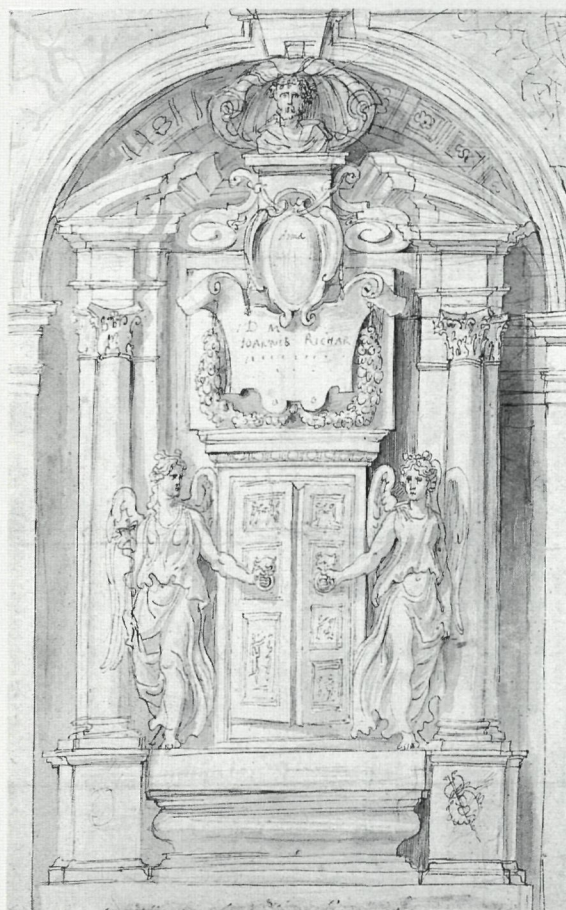
► Pieter Paul Rubens, Ontwerp voor een grafmonument (gewassen tekening, potlood, pen en inkt, 27,2 x 27,1 cm) (Amsterdam, Prentenkabinet, Rijksmuseum)

kardinaal Ascanio Colonna (21). Onder Filips' leiding bekwaamde hij zich in de studie van de latijnse schrijvers, de klassieke filosofie en de mythologie van de oudheid. Dat kwam hem als schilder van pas maar hij legde er ook de basis voor zijn antiquarische belangstelling en oudheidkundige collectie. De in beeld gebrachte buste bijvoorbeeld behoorde tot zijn collectie. Ook Jan Van de Wouwer (Woverius) (1576-1635), de figuur in profiel, was een bekend humanist en financieraad van de stad Antwerpen. Hij liep zoals de Richardotzonen, eerst bij de Jezuïeten in Antwerpen school en studeerde nadien samen met hen en Filips Rubens bij Justus Lipsius in Leuven. Na zijn *Grand Tour* in 1599-1602, huwde hij Marie Clarisse, wiens broer Rogier en diens echtgenote Sara Breyll Rubens eveneens portretteerde (22).

De dood van Filips Rubens, die na zijn Rometijd als secretaris en door toedoen van Woverius, ook tot de Antwerpse ambtenarij behoorde, zou de aanleiding zijn voor het schilderij, een bestelling van Woverius als herinnering aan hun vriendschap en aan hun beider leermeester. Hij zorgde ook voor het grafmonument van Lipsius in de Minderbroederskerk van Leuven, dat men samen met de kerk tijdens de Franse revolutie afbrak. Men trof in 1868 bij graafwerken ter plekke een blauwe steen aan die Jan Woverius had geplaatst: "uit affectie voor Lipsius, zelfs liggend onder de aarde" (23). Het schilderij kan een gelijkaardig gebaar van affectie zijn voor Filips en voor Lipsius.

Het *Musée Granet* in Aix-en-Provence (24) bewaart twee anonieme portretten waarvan de Franse literatuur aanneemt dat het om Rubenswerken gaat, die men ca 1610 dateert (25). Van Leo van Puyvelde kwam de identificatie als Guillaume Richardot en Anne de Rye en de bevestiging, op stilistische gronden, dat ze door Rubens werden geschilderd, maar dan wel in 1614-1615 (26). Voor de dolk waarmee de man is afgebeeld verwees hij naar een brief die Guillaume op 7 juli 1602 uit Padua naar zijn vader schreef; bij een bezoek aan de de graaf van Fuentes, voormalig gouverneur in de Nederlanden van wie zijn vader een nauwe medewerker was geweest, kreeg hij een mooie en dure dolk (40 à 50 écus) cadeau (27). Voor de identificatie als Guillaume Richardot steunde hij echter op een gelijkenis met een ander portret van een man met zijn zoon, bewaard in het Louvre, waarvan de toeschrijving als zijnde een Rubens en een portret van president Richardot, niet stand houdt.

Dit Parijse schilderij (28) stond op basis van een niet origineel en later verwijderd opschrift lang bekend als het portret van Jean Richardot, nadien als dat van Guillaume met zoon. Eerst aan Rubens toegeschreven, staat het nu in het Louvre als een uit ca

1620 daterende Van Dijck bekend, voornamelijk dankzij Glück (29). Hij schoof ook een identificatie als Woverius naar voor, op basis van een paneel in de Gemäldegalerie in Dresden dat een vrouw met kind voorstelde en een wapenschild droeg. Men kon het identificeren als Marie Clarisse en de pendant (30) in Frankrijk werd bijgevolg het portret van haar echtgenoot Jan Woverius. Dezelfde man herkent men naast Nikolaas Rockox op het schilderij van Willem van Haacht *De kunstcollectie van Cornelis de Geest*, nu in het Rubenshuis, en er bestaat een gelijkenis met de figuur op het hierboven besproken Rubensschilderij zogenaamd *De vier Filosofen*.

Zowel de stad Sint-Niklaas als het kasteel van Choisey, zetel van een Franse tak der Richardotfamilie, bezitten copieën van het schilderij in het Louvre. In het kasteel van Commarin, zetel van de familie de Vienne, nazaten van Marguerite Richardot, dochter van de president, heeft men eveneens een portret van Jean Richardot, met evenwel een onjuist opschrift dat hem president van Vlaanderen noemt (31). De gelijkenis met het portret op het schilderij *The Somerset House Conference* (1604) in London kan men niet ontkennen, en de identificatie daar als de president kan men niet betwijfelen.

Of de Rubensportretten in Aix het portret zijn van Guillaume Richardot en Anne de Rye blijft speculatie, in elk geval tonen ze een echtpaar dat zich van hun welstand en status bewust is. En dat dit ook voor de bouwheren van Lembeek gold, dat staat vast.

NOTEN

- (1) HUEMER F., *Corpus Rubenianum Ludwig Burchard. XIX. Portraits*, vol. 1, London, 1977, p.163-166.
- (2) BERRYER A.M., *Essai d'une iconographie de Juste Lipse*, in *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles. Mémoires, rapports et documents*, deel 43, 1939-1940, p.5-71.
- (3) BROWN C., *Rubens's landscapes. Making and Meaning*, London, 1996, p.26,32-33,38.
- (4) HUEMER F., o.c., p. 166-167. Het is een verondersteld portret.
- (5) HUEMER F.,
- (6) RUELENS C., *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et son oeuvre, deel I: 1600-1608*, Antwerpen, 1887, p. IX-X, p. 1,3,9,23,51,63,69,71,234.
- (7) LESTOCQUOY J., *Les évêques d'Arras, leurs portraits, leurs armoiries, leurs sceaux*, Fontenay-le-Comte, 1942, p.81. Een anonieme gravure, toen op het bisdom van Atrecht.
- (8) WHITE C., *Peter Paul Rubens, man and artist*, London, 1987, p. 26 stelt: "both Jean Richardot and Frans Pourbus the Younger ... have been proposed for the central figure facing the artist", zonder bronvermelding wat kennismaking met de argumentatie voor Jean Richardot onmogelijk maakte.
- (9) Over zijn jaren als kanselier in Douai, zijn ons geen gegevens bekend.
- (10) *Bibliotheca Belgica*, deel I, p.107 (A23), deel III, p.952 (L257), deel IV, p.761 (P153), p.790 (P228), p.925 (R176).
- (11) ARAB, Fonds d'Ursel, L408, testament dd 12 november 1607.
- (12) PINCHART A. (ed.), *Relation de ce que s'est passé à l'entrée des ambassadeurs anglois es Pays Bas* (1605), Brussel, 1874, p. 8. Geschiedschrijvers identificeren de heer van Lembeek steevast als Guillaume Richardot, al is die in 1605 nog niet gesecculariseerd.
- (13) ARAB, Fond d'Ursel, R39.
- (14) Brussel, KB, Fonds Houwaert-de Grez, 6450.
- (15) DE JONGHE R., *Register van de broederschap van den H. Rozenkrans opgericht te Lembeek in 1638, heringericht in 1899*, in *Het Oude Land van Edingen en Omgeving*, 1982, nr. 1, p. 3.
- (16) DE MAEYER M., *Rubens en de altaarstukken in het hospitaal te Grasse*, in *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XIV, 1953, p. 75-86. MUELLER-HOFSTEDE, *Rubens in Rom 1601-1602*, in *Jahrbuch der Berliner Museen*, XII, 1970, p. 61-110.
- (17) In *Philippi Rubenii Electorum Libri II*, als opdracht in deel I (1608).
- (18) HELD J., *Rubens: Selected Drawings*, deel 1, London, 1951, p. 163-165. ID., *Rubens and his circle*, Princeton, 1982, p.81.
- (19) SANDERUS A., *Chorographia sacra Brabantiae*, p.196-197.
- (20) *Rubens et la peinture flamande du XVIIème siècle dans les collections publiques florentines*, Tentoonstellingscatalogus, Firenze, 1977, p. 208, signaleert 7 verschillende versies van dit schilderij. VLIEGHE H., *Corpus Rubenianum Ludwig Burchard. XIX. 2. Rubens' portraits of identified sitters painted in Antwerp*, New York, 1987, p. 128-132.
- (21) DE MAEYER M., *Rubens' terugkeer uit Italië naar Antwerpen*, in *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XI, 1945-48, p. 155.
- (22) RUELENS C., o.c., p. 51-58. VLIEGHE H., o.c., p. 71, 128-132, 159, 202-203, fig 59,61,62.
- (23) VAN EVEN E., *Louvain dans le Passé et le Présent*, Leuven, 1895, p. 222-223, 473-474, 675. "I.LIPSIUS H.S.E/IO.WOVERI-US/ETIAM SUB TERRA/AETER:ADFFECTUS SUI/MON:P/MDC-VI"
- (24) Met dank aan de heer Bernard Teray, *attaché de Conservation, Musée Granet*, voor het verhelderend gesprek.
- (25) *Le siècle de Rubens dans les collections publiques françaises*. Tentoonstellingscatalogus, Paris, 1977, p.153-154.
- (26) VAN PUYVELDE L., *Portraits de Guillaume Richardot par Rubens et Van Dyck*, in Jean Alazard, *Souvenirs et Mélanges*, Paris, 1963, p.195-199.
- (27) RUELENS C., o.c., p. 69. In werkelijkheid was het Antoine die over het geschenk schreef.
- (28) MANTZ P., *Jean Grusset Richardot et son fils*, in *Magasin Pittoresque*, 1891, p. 1-4.
- (29) GLÜCK G. (ed.), *Van Dyck, des Meisters Gemälde*, (Klassiker der Kunst, 13), Stuttgart, 1931, p.94, 529. Ook Roosens opteerde voor een Van Dyck, op basis van (onjuiste) genealogische gegevens van de Richardots, hem verschaft door C. Ruelens, die de mogelijkheid opperde dat het om Guillaume Richardot zou gaan, zie ROOSES M., *Le portrait de Richardot au Louvre*, in *Rubens Bulletin*, 2, 1885, p. 218-224.
- (30) Voor zover de beide panelen pendanten zijn; in het Louvre zijn de maten 110 x 75 cm; in Dresden 105 x 76 cm.
- (31) DE MENTHON P., *Richardot, Choisey, Menthon: une famille Franc-comtoise*, s.l., s.d.

► Pieter Paul Rubens, Anoniem portret, 1610 (?) mogelijk Anne de Rye (olie op paneel, 114 x 85 cm)(Aix en Provence, Musée Granet) (Foto Bernard Terlay)

"ME FECIT MATHIEU BOLLIN"

Van de vrijheid en het land van Lembeek bestaat er een figuratieve kaart op perkament (19), getiteld "*de la grandeur du circuit, contournement et limite de la terre franche de Lembeck et des aultres terroirs contenant alencontre diceluy terroir*". De signatuur "*Me fecit Mathieu Bollin*" laat geen twijfel bestaan over de cartograaf (20). De kaart is niet gedateerd, maar in de figuratieve afbeelding van het bos staat geschreven "*le tailly abatu l'hyver 1602*". Hoewel duidelijk na het tekenen van de bomen geschreven, nemen we toch aan dat de kaart in dat jaar moet zijn gemaakt in opdracht van de nieuwe eigenaar, Jean Richardot, kort na de laatste verwerving. Hij was immers de eerste om de vrijheid en het land van Lembeek onverdeeld te bezitten: op 18 december 1598 verwierf hij van Marie de Bourbon (21) het Edingse deel van de heerlijkheid Lembeek en op 12 juli 1601 via tussenpersonen het deel van de heer van Gaasbeek (22).

Voor een verstandig en vooruitziend man, beslagen jurist en ervaren beheerder als Jean Richardot was er

geen betere reden denkbaar om opdracht te geven de beide delen in kaart te brengen, en er de grenzen, de oppervlakte en de omtrek van vast te leggen. De nieuwe aanwinst was immers een vrijheid, waar andere rechten en plichten golden dan in het naburige Brabant of Henegouwen en het vastleggen van de juiste begrenzing van het rechtsgebied was ook voor het innen der inkomsten van enig belang. Grondbezit was immers in de eerste plaats een economische kwestie. Men telde in Lembeek bovendien met een eigen lengtemaat en die is op de kaart in schaal aangeduid, met verwijzing naar de ijkmaat die stond aangegeven op de gevel van de kerktoeren van Lembeek (23).

Is 1601 terminus postquem, dan is het sterfjaar van de president (1609) volgens onze hypothese terminus antequem voor de totstandkoming van de figuratieve kaart. In elk geval moet ze getekend zijn vóór 1618, want het kasteel van Guillaume Richardot en Anne de Rye, in dat jaar gebouwd, is er niet op afgebeeld.

Matthieu Bollin,
Figuratieve kaart
van de vrijheid
Lembeek, (perkament op linnen,
vermoedelijk 1601),
(ARAB, Kaarten en
Plannen d'Ursel,
203)

"MEESTER MATHEUS BOLLIN, INGENIAIRE"

Naast Italiaanse ingenieurs, door de Spaanse koningen naar de Nederlanden gezonden of meegeroepen in het gevolg van de uit Italië afkomstige gouverneurs der Nederlanden, waren er vanzelfsprekend ook ingenieurs van eigen bodem actief (1). Als echte renaissancisten waren ze ook beeldhouwer, schilder, architect: Jacques Dubroeucq "*ingénieur demorant en la ville de Mons*", was één der belangrijkste beeldhouwers van zijn tijd, architect van de kastelen van Binche, Mariemont en Boussu, en als vestingbouwer werkzaam ondermeer in Mons, Binche, Philippeville, Charlemont, Ath. Otto Venius, Rubens' leermeester, was hofschilder en droeg ook de titel van ingenieur. Wenceslas Coberger, verbonden aan het hof der aartshertogen, was uit gelijkaardig polyvalent hout gesneden.

In de 17de eeuw bestond er naast de Pageschool en de Hofacademie, voorbehouden aan de adel, ook een echte militaire academie, die open stond voor éénieder. Ze werd pas in 1675 opgericht. Na hun wiskundige scholing deden de leerlingen dienst in een militair regiment, waar de opleiding in de praktijk verder liep via specifieke opdrachten: het toezicht op een werf, de leiding van een project, de oplevering van door aannemers uitgevoerde werken... en in oorlogstijd de voorbereiding van een aanval of een verdediging. Vóór dat jaar ging wie zich in de wiskunde of de krijgskunde wilde vervolmaken in de leer bij de jezuïeten, ofwel in hun college te Leuven ofwel in de door hen geleide universiteit van Pont-à-Mousson (2).

Waar Matthieu Bollin zijn opleiding ontving is niet bekend. Wel vonden we dat er drie generaties als ingenieurs voor het hof in Brussel werkzaam waren. De archieven gaven de namen vrij van Mathieu, zijn zoon Sylvain en kleinzonen Albert en François. Vooral over de eerste twee vonden we gegevens die we hier samenbrengen.

In 1600 stelde Mathieu Bollin de instructies op voor het Officie der Hofwerken - een soort 'typebestek voor overheidsopdrachten' avant la lettre - vermoedelijk met het oog op de geplande moderniseringswerken aan het complex op de Coudenberg (3). Hij assisteerde Salomon de Caus, toen die het eerste decennium van de 17de eeuw in dienst was van de aartshertogen, voornamelijk voor de waterwerken, de fontein en de grotten in de tuinen

van het paleis op de Coudenberg (4). In 1600 waren er al werken gestart in functie van de nieuwe waterbedeling van het hof, ondermeer was men met het graven begonnen van een kanaal dat de oude korenmolen op de Maalbeek zou verbinden met het waterreservoir in Sint-Joost-ten-Noode. De verantwoordelijke hiervoor was Mathieu Bollin: de rekenkamer noteerde dat "*Meester Matheus Bollin, ingénieur*" 100 fl ontving, en op 16 augustus nog 300 fl voor prestaties "*van hem gedaen sedert den XVI january totten XXVIII may 1601 totten directien en de visitation van de wercken en reparatien die hem binnen den voerscreve tyt belaeft geweest syn ...*" (5). Hij bouwde eveneens de nieuwe korenmolen ter vervanging van de bestaande molen, waarvan men het waterrad in het nieuwe watercircuit had ingeschakeld (6). In februari 1602 tekende hij de kwitantie van Gabriel Stroobandt, die het brandhout had geleverd om de aarden stukken te bakken voor de rotsen van de fontein van de grote galerij van het hof. Op 6 april gebeurde dit met de kwitantie voor het pleisteren van de muur van de bloementuin (7). Zijn ervaring in de landmeting en de waterbeheersing had hij dan weer nodig voor een prachtige figuratieve kaart die we in de archieven vonden (8). Ze toont de loop van de Zenne met de bijriviertjes en het kanaal en brengt de dorpen, kerktorens en bebouwing in de vallei in beeld, van Ruisbroek tot de samenvloeiing van de Dijle, ter hoogte van Zemst. De kaart werd blijkbaar opgemaakt om te verhelpen aan de oorzaak van overstromingen, zodat ook de watermolens en sluizen zijn getekend. We vermoeden dat Mathieu Bollin voor de figuratieve voorstellingen van gebouwen assistentie heeft gehad, want kwalitatief zijn ze hoogstaander dan op de kaart van Lembeek het geval was.

In 1606, toen hij het bevel kreeg in Brussel te blijven, vroeg hij een financiële tegemoetkoming, erop wijzend dat hij daardoor een dubbel huishouden moest onderhouden: in Atrecht waar zijn vrouw en vijf kleine kinderen woonden en in Brussel waar hij met zijn zoon en een knecht verbleef.

Deze zoon moet de Sylvain Boullin zijn, die op 18 november 1603 door de aartshertogen benoemd werd als "*assistant à la direction des ouvraiges de la Cour en la ville de Bruxelles aux gaiges de 220 livres de Flandre par an*". In 1606-1607 toen hij "*le pourtraict exactement la copie du modèle de bois de la navigation de Vitry à Douay*" (dus een schaalmodel) vervaardigde noemde men ook hem "*ingénieur à Bruxelles*" (9).

In deze tijdspanne van vier jaar klom hij dus op van assistent tot ingenieur. Dat valt ook te raden uit wat hij liet optekenen op een

in het rijksarchief te Brussel bewaarde figuratieve kaart: (10) “*Je Sylvain Boullin, architecte et ingénieur de leurs Altèzes Sérénissimes, certifie à toutes personnes ausquels il appartient drat avoir fait prendre les grandeurs et distances par mesures et toutes les longueurs des costez faisant inclosure de la terre, qu'on dit vulgairement la Porallée miraculeuse de Dieu et Saint Pierre d'Aywaille, pays de Luxembourg, au moien desquelles mesures prises en ma présence et par ma direction, j'ay dressé la présente description et carte figurative dudit terroir avecques la remarque et renseignements d'aucune particularités. Le tout fait le plus exactement et fidèlement que m'at esté possible selon que par mon art et stil j'ay acoustumé d'user en cas semblables*”. Sylvain Boullin trad dus in de sporen van zijn vader en leverde met dit staaltje van landmeting het bewijs van zijn “*kunst en kunde*”. Hij verbleef in de streek van Luxemburg in opdracht van de aartshertogen, blijkens een niet gedateerd document: (11) “*Instruction pour vous Silvain Boullin selon laquelle vous vous reglerez au regard des ouvraiges et fortifications qu'on va faire au pays de Luxembourg, pour l'avancement desquelles l'on vous envoie cette part...*”. Zijn instructie eindigt met de aanbeveling dat hij moet “*faire tout ce que bon et fidel ingeniaire doit faire et selon la confiance qu'on a en vous*”.

Sylvain Boullin moet eveneens als architect bedrijvig zijn geweest, want men schreef hem het gevelontwerp toe van het voormalig Landhuis, in 1613-1621 op de Grote Markt van Veurne gebouwd in opdracht van de kasselrij (12). We vonden nog een spoor van hem als “*maitre Silvin Boullin, ingénieur de sa majesté*”. Die kreeg op 2 augustus 1640 octrooi voor het laten graven en drukken van het stadsplan van Atrecht en omgeving ‘ter verheldering van wat zich momenteel in de oorlog afspeelt’ (13).

Over de kleinzonen is, bij gebrek aan onderzoek, minder geweten. In 1643 noteerde de Rekenkamer de namen van Albert Boullin als ingenieur en zoon van Sylvain, en van zijn broer François, die toen al overleden was (14). In elk geval trad François Boullin in dezelfde voetstappen als zijn vader en grootvader. Hij kreeg op 18 augustus 1633 samen met Paris Chastel, allebei ingenieur, toelating voor het drukken van de plattegrond van de fortificaties van het eiland Stevensweert, die ze op laste van de markies van Aytou hadden opgemeten (15).

NOTEN

- (1) CLAESSENS P.E., *A propos d'ingénieurs et d'établissements d'instruction dans les Pays-Bas espagnols au XVIIe siècle*, in *L'Intermédiaire des généalogistes*, 88, 1960, p. 186-190. MULLER J., *Les ingénieurs militaires dans les Pays-Bas espagnols (1500-1715)*, in *Revue internationale d'histoire militaire*, 1959, p. 467-478. WAUWERMANS E.H., *Le marquis de Verboom, ingénieur flamand au service d'Espagne au XVIIe siècle*, in *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, 4de serie, deel 7, 1891, p. 276-317; 318-324.
- (2) CLAESSENS P.E., o.c., p. 188.
- (3) ARAB, *Officie der Hofwerken*, nr. 5.
- (4) Zijn officiële aanstelling “*à l'estat et office de nostre ingeniaire*”, en zijn eedaflegging in handen van president Jean Richardot, dateert pas van 21 januari 1605. DUVIVIER C., *Notice sur le séjour de Salomon de Caus à Bruxelles*, in *Revue d'histoire et d'archéologie*, 1859, p. 430-444, archiefteksten p.439. MAK S.C.S., *Salomon de Caus (1576-1626)*, Paris, 1935, p.5-10. Toch was hij al vanaf 1598 in Brussel werkzaam, zie SAINTENOY P., *Les arts et les artistes à la cour de Bruxelles. Leur rôle dans la construction du château ducal de Brabant sur le Coudenberg de 1120-1400 et dans la formation du parc de Bruxelles*, Brussel, 1931, p. 78; en *Ibidem*, III *Le palais royal du Coudenberg du règne d'Albert et Isabelle à celui d'Albert Ier, roi des belges*, (Mémoires de l'Académie royale de Belgique. Classe des Beaux-Arts, 2de serie, VI), Brussel, 1935, p. 67.
- (5) SAINTENOY P., o.c., III, p.25.
- (6) LOMBAERDE P., *Pietro Sardi, Georg Müller, Salomon de Caus und die Wasserkünste des Coudenberg-Gartens in Brüssel*, in *Die Gartenkunst*, 1991, nr. 1, p.165-166, 172.
- (7) SAINTENOY P., o.c., III, p. 156-157.
- (8) ARAB, Kaarten en plannen in handschrift, nr. 396. Ze is onvolledig en beschadigd bewaard omdat ze in tegenstelling met de kaart van Lembeek op papier is getekend, op linnen drager, en ingekleurd, afmetingen 118 x 827 cm. Gesigneerd, niet gedateerd.
- (9) SAINTENOY P., *ibidem*, p. 30.
- (10) ARAB, Kaarten en Plannen in Handschrift, nr. 2210 niet gedateerd.
- (11) ARAB, *Officie der Hofwerken*, nr. 6, begin 17de eeuw.
- (12) PARENT P., *L'architecture des Pays-Bas méridionaux (Belgique et Nord de la France) aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1926, p.49.
- (13) SOENEN M., *Inventaire analytique des documents relatifs à l'impression et au commerce des livres (1546-1702) contenu dans les cartons 1276-1280 du conseil privé espagnol*, Brussel, 1983, p. 100.
- (14) MULLER J., o.c., p. 475.
- (15) SOENEN M., o.c., p. 98.

De cartograaf is geen onbekende. Zoals Jean Richardot was hij in dienst van de aartshertogen Albrecht en Isabella, de landvoogden van de Zuidelijke Nederlanden (24). Elders noemde Mathieu Bollin zich "ingeniair" en in 1602-1605 was hij adjunct van Salomon de Caus, de welbekende en intrigerende ingenieur, architect en ontwerper van tuinen, grotten, automata en waterwerken, eveneens te Brussel in dienst van de aartshertogen (25). Bollin was bovendien afkomstig van Atrecht, stad waar de president in functie van zijn taak had gewoond en een huis bezat. De bestelling van dit administratief belangrijk document bij iemand van eigen kring, waarvan de deskundigheid hem bekend moet zijn geweest is niet verwonderlijk.

De gekleurde figuratieve kaart (26) is mooi getekend, nauwgezet en nauwkeurig en het resultaat van een fraai stukje landmeetkunde. De oppervlakte en de omtrek van de vrijheid zijn berekend, de grenzen en grenspalen aangegeven, en het wegennet, het grondgebruik en de bebouwing in beeld gebracht, inclusief de reeds gesignaleerde verdedigingsstorens. De grijs gekleurde zones met geaccidenteerde vorm interpreteren we als de rotspartij met overblijfsels van de in de literatuur vermelde burch met bijgebouwen (27). Die plek, waar men het nieuwe kasteel zou bouwen, heette ook later nog 'de burcht' (28) en het kasteeldomein besloeg later het hele gebied gelezen in de Zennemeander.

Tegenover de watermolens, die van oudsher bij de vrijheid hoorden, lag er een toren. Een korte, rechte

weg verbond hem met de dorpsweg, die van de kerk van Lembeek naar de brug over de Zenne liep richting Malheide. De toren stond in het water, had een hoge, ronde onderbouw van natuursteen - dezelfde kleur als de kerk en de rots met de vermoedelijke burchtruïnes -, een polygonale bovenbouw van baksteen met een paar vensters per zijde, en een veelzijdig piramidedak, uitlopend op een slanke bolbekroning. Het dak bezat talrijke vensters en dakkapellen. De vorm van de bovenbouw, ongetwijfeld jonger dan de onderbouw, vertoonde geen defensieve kenmerken meer. De ligging, een waterrijke en moerassige omgeving, was wel nog defensief en verwees naar de oudere situatie. De toren behoorde vermoedelijk of tot het oude burchtcomplex of tot de verdedigingsmuur (29) van de vrijheid, en werd naderhand bewoonbaar gemaakt. In Jean Richardots koopovereenkomst van 1601 is hij vermeld: "*avec une tour de forteresse dessus gisant le dt: moulin tenant à la rivière de le zenne de plusieurs costez*" (30).

Op 21 januari 1543 had "Merten van Horne", heer van Gaasbeek etc. als in pandgeving voor een lening van 12 000 Carolus gulden het Gaasbeekse deel van Lembeek overgedragen aan Laureys Longin "tresorier vander oorlogen" van Karel V. De overeenkomst expliciteerde "*metten torren daer noch staende*". De verkoopvoorwaarden stipuleerden dat "*de heere van Gaesbeke sijne oiren erfgenaemen ende naecomelingen wanneer hen naemaels best sal gelieven alle die voors. goeden heerlijckeden chijnzen ... sullen moghen redimeren ende wedrom hebben ...*" mits ze de koopsom terugbetalen en "*oock sulcken penninghen de welcke die Laureijs Longin ofte sijne erfgen. aen torren voors. t'sij om te decken binnen te repareren van solderen cameran dueren portalen vensteren en andersints om dien gevuechelijcken te connen ghebruijcken ...*" (31). Ook het herstel of bewoonbaar maken van de toren zou men ingeval van terugkoop moeten vergoeden. In 1586 verwierf Marie van Horne (32) dat zelfde deel van Lembeek, en via de onder schulden gebukte Joris van Horne (zoon van Marten), graaf van Houtkerke en heer van Gaasbeek, kwam het in 1601 in handen van Jean Richardot (33).

De kaart van Bollin toont dat men de toren inderdaad "gevuechelijck" maakte (34) en dat men aan de voet van de toren ook tuinen aanlegde. Ten zuiden, bij de ingang lag er een boomgaard; ernaast (ten oosten) een smalle tuin gelegd in een patroon van een rechthoek, cirkel, rechthoek, het geheel omtuind; ten westen, aan de andere kant van de toegang, lag er een weide en ten noorden, tegen de rivier lag een eveneens omhaagde tuin bestaande uit naast elkaar

Mathieu Bollin,
Figuratieve kaart
van de vrijheid
Lembeek, (perka-
ment op linnen,
vermoedelijk 1601),
(ARAB, Kaarten en
Plannen d'Ursel,
203), detail met het
kasteelbeluik

geplaatste rechthoeken. We interpreteren de eerste als een bloemenparterre en de tweede als een kruiden- en moestuin. Men beschikte dus over fruit en groenten, een weide voor vee of schapen en water dat ook in vis voorzag, want de heerlijke rechten sloegen ook op vis en wild en het Lembeekbos, van oudsher deel van de vrijheid, leverde het onmisbare

hout. Het moet een aangename plek geweest zijn. Later, toen het nieuwe kasteel was gebouwd, moet deze toren de duiventoren zijn geworden van het kasteeldomein. In 1675 maakte Constantijn Huygens junior er in deze nieuwe bestemming een tekening van, maar zijn bovenbouw was toen al duidelijk gewijzigd.

"UN BEAU GRAND CHATEAU BATIS A LA MODERNE"

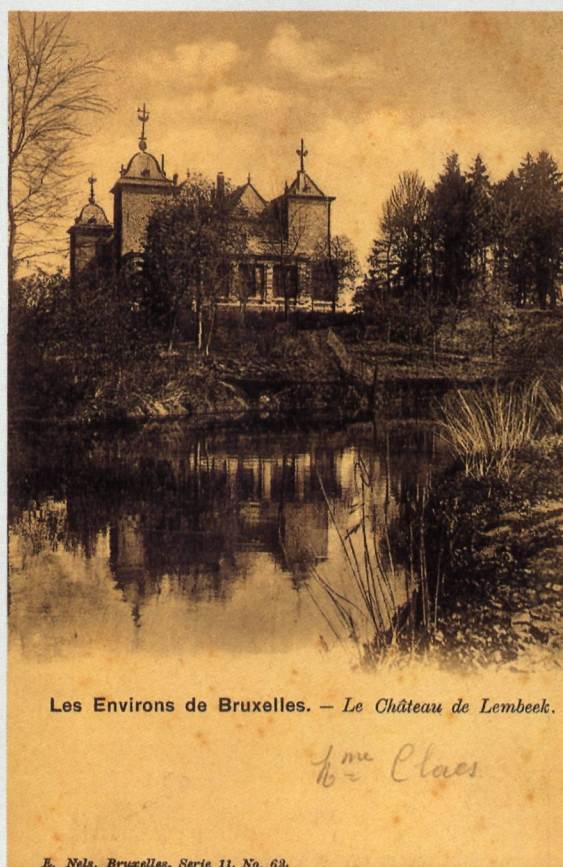
Zo beschreef men het kasteel van Lembeek (1) in 1724, honderd jaar na zijn voltooiing. Men bedoelde daarmee dat het geen defensieve, naar de feodaliteit of de middeleeuwen verwijzende kenmerken meer bezat.

Men kan zich van het kasteel zoals het in de 17de eeuw moet geweest zijn een beeld vormen, als men de uit verschillende bronnen samengesprokkelde kennis bundelt. We baseren onze synthese op latere iconografische bronnen, vooral postkaarten van het kasteel en van enkele kamers, maar ook op een opmeting en plattegronden uit het begin van deze eeuw (2), op twee 17de-eeuwse tekeningen in het Prentenkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam en één in dat van de koninklijke Bibliotheek in Brussel. Deze gegevens confronteerden we met wat de archivalia vertelden.

Het op een rots gelegen kasteel van Guillaume Richardot en Anne de Rye domineerde in 1618 ongetwijfeld zijn omgeving. Het bezat een bouwvolume van 15 traveeën lengte, met vier hoger uitstekende en vooruitspringende, vierkante hoektorens, was voorzien van de traditionele hoge kruisvensters en kloosterkozijnen, eigen aan de 17de eeuw. Het was afgedekt met een dubbel, parallel leien zadeldak met dakschilden, dakkapellen en fraai uitgewerkte schoorstenen. Het telde twee bouwlagen en omdat het deels op een uitstekende rots was gebouwd, kon men gebruikmaken van het niveauverschil aan de zuidzijde voor een bijkomende verdieping die de keukens en dienstruimten bevatte (3). Als belangrijkste bouw materiaal benutte men de plaatselijke grijsgroene natuursteen en gevelankers gaven het bouwjaar 1618 aan. De oost- en westgevels liepen over de drie middelste traveeën uit in een trapegevel, met centrale erker, door Huygens "den bal-

con" genoemd en in beeld gebracht. Hij was overigens niet de enige met tekentalent in het leger. Ook Josua de Grave was in Lembeek, en ook zijn tekening (4) met inscriptie 'int leger te Lembecq den 10 Augusti 1675' bleef bewaard en toont het kasteel.

Het nieuwe huis van plaisantie van de graaf en gravin van Galmaarden was een constructie die er mocht zijn en ook het interieur was navenant ruim opgevat. De plattegrond, opgebouwd op basis van vijf rechthoeken en vijf vierkanten, bezat een heldere structuur die ook op de bovenverdieping en zolder waren volgehouden. Een dwarse rechthoek die de drie middelste traveeën en de volledige diepte van het bouwvolume besloeg, vormde de

De zuidgevel met de in 1872 toegevoegde wintertuin. Postkaart E.Nels, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabants Museum, nr. 299)

kern. Aan weerszij lagen telkens twee langgerichte rechthoeken naast elkaar, elk zes traveeën breed en drie diep. De noordelijke rechthoeken bevatten twee gelijke appartementen, maar aan de zuidkant greep de nagenoeg vierkante trapruimte in de rechthoekstructuur in, met twee kleinere kamers voor gevolg. De plattegrond van de vier hoektorens beschreven vierkanten, uitspringend op de gevels. Het kasteel bezat ongetwijfeld een architecturaal concept.

De eerste rechthoek was de "sael", de representatieve ruimte die tegelijk ook inkomzaal was en toegankelijk via "*Spaanse deuren*" (5) in de oost- en westgevels. In deze zaal hingen wandtapijten van de familie en stonden er banken tegen de muren, en men stelde er bij gelegenheid ook de tafels op. In 1651, het huwelijksjaar van Claude Richardot en Thérèse de Merode, maakte men voor "*larivage de Madame*" het kasteel klaar: men liet de schouwveger aanrukken, men kalkte plafonds, herstelde de ruiten en maakte ze schoon, en de meubelmaker was vier dagen doende, ondermeer aan de herstelling van tafels. De stoffeerder besteedde drie dagen "*a racomede les lict et tapisserie*" en leverde ook draad, haken en nagels om ze op te hangen (6). Rijkelijk textiel kleepte toen ook de bedden en was een kostbaar bezit waarover men testamentair beschikte.

Dat deed Claude Richardot in 1670 toen hij elk van zijn drie neven begiftigde met "*une tenture de tapisserie-lict et autre assortissement de chambre*" (7).

In 1701 vermeldde de "*Inventaire des meubles qui se trouvent en la maison de Lembeck*" ondermeer naast twee niet nader gespecificeerde tapijten, "*8 pieces de tapisserie de toile de chasse, 9 tour de tapisserie de chasse*" - gepast thema voor een hof van plaisantie -, een tapijt met de voorstelling van Judith, en tenslotte een ander "*representant les amours*" (8). Eén van de niet geïdentificeerde stukken kan mogelijk "*la belle tapisserie du president qui estoit des sept merveilles*" (9) geweest zijn, dat men in 1627 op 7 000 fl schatte.

Een monumentale marmeren steektrap met tussenbordes lag ten zuiden bezijden de *sael* en gaf er met een deur op uit, ook boven lag er trouwens een "*grande salle*" of "*salon*" die met een lantaarn (de erker ?) was verlicht, er was een huiskapel (op de bovenverdieping ?), een monumentale barokke schouwmantel (10) en één van de haarden bezat een plaat met de wapens van de bouwheren. Die bezaten elk hun appartement, één aan de oostzijde (de tuinkant voor mevrouw ?), één aan de westzijde (de neerhofzijde voor mijnheer ?), die de twee noordelijke rechthoeken besloegen. Ze beschikten er elk over een kamer, een voorkamer en een allicht in de toren gesitueerde garderobe of cabinet, dus een appartement met vertrekken waarvan het intiem karakter toenam. Beide appartementen hadden schouwven, en waren vanuit

de “sael” toegankelijk. Dat van mevrouw had ook een buiten-deur (via een terras ?). De zuidelijke helft was ingedeeld in een centraal vierkant voor de trapruimte, een spiltrap naar de keukens in de kelder, en enkele kleinere kamers. Men vindt vermelding van een “meisjeskamer”, een kantoor, een kamer van de baljuw met een “groote papier schaperaije ...waerin de papieren der heerlijkheit ende ontfangenij geconserveert worden” (11), één van de gouvernante, één van de linnenvrouw, een tuinierskamer, een jachtkamer met een schouw, allemaal vertrekken waarvan de juiste ligging niet gekend is.

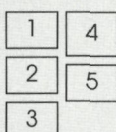
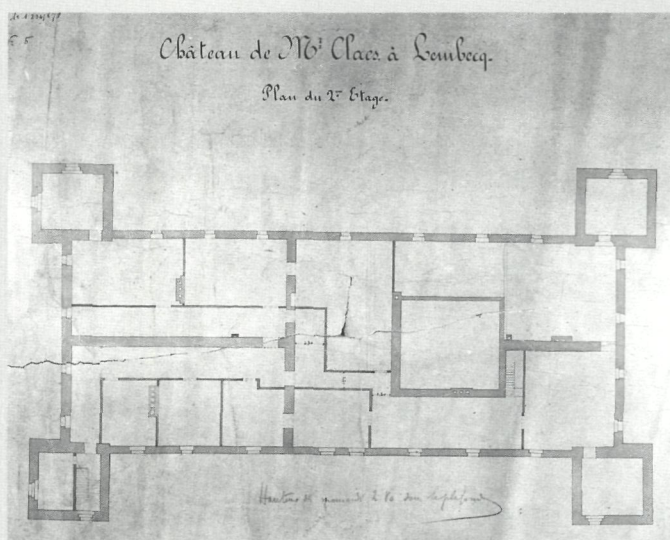
We situeren ze deels gelijkvloers, deels in de ook gelijkgronds gelegen kelderverdieping, deels op de bovenverdieping. Daar had men dezelfde dispositie als op de benedenverdieping.

In de garderobe van mijnheer noteerde men in 1701 een “dessein de la maison de Lembeek”. Dit kan ofwel een ontwerptekening voor het kasteel zijn geweest of een voorstelling (vogelvluchtper-spectief ?) van het hof van plaisantie, van het genre waarvan Antonius Sanderus er zoveel publiceerde. Jammer genoeg bleef deze voorstelling, voor zover we weten, niet bewaard.

Bij de dood van Claude II Richardot, prins van Steenhuiuze, graaf van Galmaarden, baron van Lembeek verviel Lembeek in 1701 aan zijn weduwe Marie Françoise de Bournonville, die mogelijk in de tuinen veranderingen liet aanbrengen. Via haar testament (1741) kwam Lembeek in het bezit van deze familie en de laatste Bournonville, Françoise Albertine, kannunikes van het adelijk kapittel van Sainte Waudru in Mons, vererfde Lembeek in 1791 aan Wolfgang Guillaume d'Ursel.

Zoals frekwent gebeurde met menig leegstaand adelijk goed na de Franse revolutie, startte men in het kasteel een textielatelier dat slechts enkele maanden stand hield. Dus verhuurde de hertog van Ursel vanaf 1805 het kasteel aan de molenaarsfamilie Neyrinck, pachters van de watermolens, de weiden en gronden aan plaatse-lijke boeren en tuiniers, terwijl hij de moestuin en boomkwekerij, boomgaarden, de jachgronden en -bossen voor eigen gebruik liet benutten. Groenten, fruit en wild werden langs het water naar Brussel gevoerd, waar de familie aan de Houtmarkt haar stedelijke woning betrok. De productie van de boomkwekerij was be-stemd voor de Lembeekse bossen maar ook voor Hingene, het schitterend Urseldomein aan de Schelde en zetel van hun geslacht, waarvan Françoise Richardot, oudste dochter van president Richardot (*‘ma fille d'Hingene’*), de stammoeder was (12).

Ondertussen bleef het kasteel van Lembeek nagenoeg onveran-derd, maar het beluik zelf was sedert het graven van het kanaal Brussel Charleroi in 1827-1832 in twee gesneden. Het jaar 1853 betekende een keerpunt voor Lembeek, want het kasteel met wel

1. De oostzijde met door P. Claes toegevoegd terras en door de Broeders verlengde vleugel. Postkaart, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabants Museum, nr. D 450)
2. De westzijde na uitbreidingen rondom het hoog- of opperhof. Postkaart, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabants Museum, nr. D449)
3. De noordzijde. Postkaart L.Lagaert, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabants Museum)
4. Anoniem, 'Château de Mr Claes à Lembeek, Plan du 2ième étage', s.d. Opmeting van de zolderverdieping, begin 20ste eeuw (Collectie Zuidwestbrabants Museum, nr. F348)
5. 'De groote vestibule', voorheen de "sael". Postkaart, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabants Museum, nr. D262)

127 ha land en bos werd door de plaatselijke jeneverbaron Paul Claes gekocht (13). Hij liet het kasteel restaureren, voegde het gevellang terras aan de oostzijde toe, kleepte het interieur naar de eclectische mode van de tijd aan, herzag de circulatie van de ruimten in antwoord op de gewijzigde wooncultuur, en breidde het in 1876 met een wintertuin uit. Het neerhof verdween, de site van het voormalig gasthuis werd geannexeerd, en samen met de nog in hun geometrische aanleg bewaarde tuinen en het hele kasteelbeluik, creëerde hij een nieuw park in landschappelijke stijl, conform de tijdsgeest.

De erfgenamen Claes verkochten het kasteelbeluik in 1904 aan de Broeders van de Christelijke Scholen, die er het hoofdhuis van hun orde onderbrachten en het kasteel tot klooster verbouwden en uitbreidden. In functie van het bloeiend noviciaat voegde men met de jaren meerdere vleugels toe, geschikt rondom de voormalige 'haute cour' van Guillaume Richardot, en ook ter plaatse van het oude neerhof. In het park legde men een ruime moestuin aan, en een monumentaal H.Hartbeeld. Lembeek kende enkele decennia lang een ander, nieuw bestaan, tot het uiteinde-

lijk na de tweede wereldoorlog definitief verlaten werd en het verval intrad (14).

Alleen een kennersoog kon toen ondanks de verminkingen, aanhangsels, uitbreidingen, verdelende wanden en schutsels, het 17de-eeuwse kasteel van Guillaume Richardot en Anne de Rye nog zien, samen met de waardevolle interieurelementen uit de Bourmonvilletijd en de Claesperiode: de ruwbouw, het dakgebinte, sommige vloeren, lambrizeringen en deuren, de schouwen, de monumentale trap, de zaal ... een schitterende ligging. Genoeg als aanzet voor een nieuw leven. Helaas zag men door de moeilijkheden de mogelijkheden niet meer. De sloop van 1972 maakte een dorpsgemeenschap definitief armer.

▲ De trapruimte. Postkaart Nels, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabant Museum, nr. D264) (foto Oswald Pauwels)

▼ Het kasteelbeluik met park in landschappelijke stijl, detail uit kaartblad XXXIX, planchette 2, Ittre. Gekleurde fotolithografie van 1872, Dépot de la guerre, terrainopname 1865 (Brussel, Nationaal Geografisch Instituut)

NOTEN

- (1) ARAB, Fonds d'Ursel, L1272 in een "Evaluation de la Terre franche et baronnie de Lembecq", te dateren 1724.
- (2) Collectie Zuidwest Brabants Museum Afdeling Lembeek.
- (3) POUMON E., *Les châteaux du Brabant*, Brussel, 1971, p. 40 vermeldt "chose curieuse les souterrains sont taillés dans le roc même".
- (4) VANDENPLAS D., *De ikonografie van Lembeek voor 1900*, in *Hallensia*, 1986, nr. 2, p.15.
- (5) Dit zijn "poortjes in barokvorm, meestal onder gebogen of gebroken fronton", HASLINGHUIS J., *Bouwkundige termen*, 1986, p.333.
- (6) ARAB, Fonds d'Ursel, L1228 tot L1258 en RGF 134-139.
- (7) ARAB, Fonds d'Ursel, L415.
- (8) ARAB, Fonds d'Ursel, L418.
- (9) ARAB, Fonds d'Ursel, L 409, "Calculations ..." februari 1627, in het succesieproces.
- (10) POUMON E., *Les châteaux du Brabant*, Brussel, 1949, p. 26 vermeldt "une belle cheminée baroque (1618)".
- (11) ARAB, Fonds d'Ursel, L1250, kwitantie van 1739.
- (12) ARAB, Fonds d'Ursel, L 408.
- (13) Zie DEJONGHE R. et al., *De familie Claes van landbouwers tot industriëlen en grootgrondbezitters*, in *Hallensia*, 1987, nr. 4, p. 87.
- (14) Groot Bijgaarden, Archief van de Broeders van de Christelijke Scholen.

"EEN AERDIGHE SITUATIE"

In 1601 liep de dorpsweg van de kerk van Lembeek naar de Malheide en richting Nijvel over het gebied binnen de Zennemeander, dat zodoende ongeveer in twee was gesneden. Aan weerskanten van de weg lagen er erven met huizen en tuinen, reikend tot aan de rivier. Twee decennia later was de plek herschapen in een hof van plaisantie. Guillaume Richardot en Anne de Rye zagen de mogelijkheden van de plek en koesterden er grootse plannen voor. Een ware *enclosure*-operatie was nodig om er hun kasteel-domein van te maken.

Toen ze een lening aangingen in ruil voor een jaarlijkse rente op Lembeek, noteerde men "*come a lui venant laditte terre et s(eigneu)rie de son patrimoine et le dit ch(at)au bassecour et jardins de plaisance de son acquist*" (35). Lembeek was inderdaad het vaderlijk erfdeel, maar voor het kasteel, het neerhof en de heerlijke tuinen, daar tekenden de echtelieden zelf verantwoordelijk voor.

In 1618 bouwden ze het kasteel; het bouwjaar stond op een haardplaat met hun wapens en als ankers in de westgevel. We situeren de bouwplaats bij het begin van de Zennemeander, op de kleinste van de grijze zones op de figuratieve kaart. In 1618 hadden ze al drie zonen, - een vierde werd in 1619 in Lembeek geboren (36) - en ze beschikten sedert 1614, door de dood van Jean Richardot, toen aartsbisschop, en enkele gevoerde processen, over het grootste deel van de aanzienlijke erfenis van de president. Bovendien waren de tijden gunstig, het Twaalfjarig Bestand was toen nog van kracht, de hoop op blijvende vrede levend en het fortuin van de Richardots nog ongeschonden.

In 1675 en in 1692 was Constantijn Huygens junior, als secretaris van stadhouder Willem III van Oranje, nadien (1688) ook koning van Engeland, met het leger in Lembeek. Bij zijn eerste bezoek noteerde hij in zijn dagboek "*ayants passé la petite rivière du Senne ... nous allames camper à Lembecq ou je fus mal logé et mes chevaux obligés de camper... Vers le soir je dessinay une vue du moulin à eau à Lembecq appartenant au Prince de Steenhuysen. Devant le jardin devant la maison il y a un grand jet d'eau, mais qui ne sautoit pas, et dans le jardin grande quantité de arbres nains*" (37). De tekening met 30 juli 1675 als opschrift, bleef bewaard (38). Op 1 augustus 1692 noteerde hij "*Het casteel van Lembeek, daer de Con. op logeerde, was seer vervallen, zijnde anders van een aerdighe situatie en hebbende achter den balcon een schoon gesicht*".

'Het Vlaamsch Salon' met de haardplaat met bouwjaar 1618 en wapen Richardot-de Rye. Postkaart Nels, begin 20ste eeuw, (collectie Zuidwestbrabants Museum, nr. 263)

Maar toen had Fortuna zich al van de Richardots afgekeerd. De langdurige oorlogsvoering beïnvloedde ook hun inkomsten nadelig (39). Claude II Richardot, baron van Lembeek, Graaf van Galmaarden en Prins van Steenhuize, de laatste van zijn geslacht (40), ging onder schulden gebukt en zoals Huygens in het leger zijnde schreef hij *"en marches continuelles ... occupant leur temps leurs biens et leurs vies pour le roy et pour la patrie il leur est impossible de vacquer a leurs propres affaires"* (41). Op Lembeek lag van 1683 tot 1690 zelfs beslag.

"L'ENCLOS DU CHÂTEAU"

Om de plek tot de hunne te maken en de *"aerdighe situatie"* voor hun huis van plaisantie te benutten, waren Guillaume Richardot en Anne de Rye planmatig te werk gegaan, zoals blijkt uit de *'inventaris van aanwinsten en verbeteringen'* die ze bij hun testament van 1627 voegden (42). Ze verwierven in en

buiten Lembeek aanzienlijke bezittingen, ze kochten renten die Lembeek bezwaarden af en verhoogden zodoende als bezitters van het land en de Vrijheid de waarde ervan.

Hun gerichte aankooppolitiek van huizen, erven, tuinen, gronden en weiden (43) had tot doel een aansluitend, door de Zenne omringd terrein te bekomen, dat ze later *"l'enclos du château"* noemden, 18 bunder goede grond en weiden. De verwervingspolitiek startte op 7 augustus 1615 met een stukje grond van 5 à 6 roeden *"avec la moitié d'un puicts"* (die overigens nog bestaat (44)) en kende vooral in 1616 een hoogtepunt met niet minder dan 13 aanwinsten, waarvan 8 in de maand oktober, gevolgd door 6 verwervingen in 1617. In 1618, het jaar waarin men het kasteel bouwde, werd geen enkele aankoop verricht. De afbraak van talrijke huizen was nodig om het beoogde doel te realiseren. Naast de 80 000 fl voor de constructie van het kasteel zelf, kostte deze *enclosure*-operatie alleen hen 13 000 fl (45). De stapsgewijze realisatie, in 1627 grotendeels (46) beëindigd vermits ze er in dat jaar in hun gezamenlijk testament verslag van gaven, kan men op de figuratieve kaart traceren. Wat de aard en grootte van het goed was, wie het verkocht en welke bestemming het naderhand kreeg, vernemen we uit de inventaris.

Zo kennen we meteen de bestanddelen van het kasteeldomein. Het kasteel zelf (*"la place ou est a present construit le dt chateau et la srie nomé vanderburcht"*) lag aan een hooghof of opperhof (*"la haute cour devant le chateau"*) en was voorafgegaan door een neerhof met poortgebouw en paardenstallen (*"ou est presentement la porterie de la bassecourt du"*

► Constantijn Huygens jr., *Lembeek* 30 jul. 1675, pentekening op papier (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1921,274)

► Josua de Grave, *'Int leger te Lembecq den 10 augusti 1675'* (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A3664)

"AULTRE SPECIFICATION"

Om de uitgave voor de enclosure-operatie (13 000 fl voor ongeveer 18 bunders goede grond), voor de constructie van het kasteel (80 000 fl), en voor planten (2 000 fl) naar waarde te kunnen schatten, geven we hier het overzicht van andere uitgaven die Guillaume Richardot en Anne de Rye als 'Aultre specification ou inventaire des acquets faicts hors de Lembecq par le dt sr et dame' in bijlage bij hun testament noteerden (1). Het levert interessante vergelijkingspunten op en geeft terzelfdertijd een idee van hun levensstandaard. We vertalen.

- "Vooreerst, de cijs en heerlijkheid van Beaulieu, verworven van mevrouw de Scardau, inclusief de kosten: 30 000 fl
- de verwerving van een nieuwe molen in Thieltenhove: 3 000 fl
  - in verband met de moeilijkheden en het proces gevoerd voor voornoemd land, betaald het jaar 1633 aan de graaf de St. Amour 3000 pattars : 7 200 fl
  - kosten in verband met de overeenkomst voor Thieltenhove: 4000 fl
  - de constructie der gebouwen in Galmaarden, exclusief het hout: 6 000 fl
  - drie renten afgekocht van de heer van Rettel, nl. twee van 800 fl en een ander van 60 fl: 4 680 fl
  - aan mevrouw de la Chaux (dit is zijn jongste zus Jeanne Richardot) betaald voor het aandeel dat ze bezat in één van de grote huizen in Brussel: 8 000 fl
  - voor de vernieuwing van twee kleine huizen tegenover de Kanselarij, die 600 fl per jaar opbrengen, wat aan een rente van 20 denier een kapitaal betekent van: 15 000 fl

Bovenop de aanwinsten zowel in Lembeek als elders moeten we nog in rekening brengen:

- de kosten gedragen in de grote processen met resultaten, en die volgens de nota opgesteld door sr le Josne toen die in onze dienst was, oplopen tot: 40 000 fl
- de uitgave voor de uitrusting van de baron van Lembeek en wijlen Ambroise de Richardot, de eerste met een compagnie ruiters, de tweede met een compagnie Duits voetvolk beliepen: 20 000 fl
- de voldoening van de schulden van het sterfhuis van president Richardot bedroegen 33 356 fl 3, zoals de uitgavenstaat van sr le Josne aantoont, maar vermits de graaf in het sterfhuis een geldsom vond van 17 282 fl noteert men hier slechts: 16 079 fl
- Er was in het sterfhuis wel een grotere som, maar wijlen mijnheer de Cambray, broer van de graaf (i.e. Jean Richardot junior) nam die mee naar Kamerijk om ze goed te bewaren en later terug te geven, wat evenwel nooit gebeurde. Het is ook zo

dat sr de Cambray het merendeel van het vaatwerk meenam met dezelfde belofte; bovendien, staande op zijn autoriteit, waartegen de graaf niet durfde ingaan, nam hij ook het kapitaal en de achterstallen mee van de rente van 1 000 fl, verschuldigd door sr Martin de la Faille, om zijn aartsbisschoppelijke bulle in Rome te betalen (sedert 1604 bisschop van Arras, werd Jean Richardot aartsbisschop van Kamerijk in 1609, het sterfjaar van de president).

- Zoals gestipuleerd in het testament van wijlen mijnheer de Beaucamp (dit is Jean Berthold Grusset, broer van president Richardot, rekenmeester in Rijssel), werd 5 000 fl betaald, te weten 3 000 fl aan mevrouw de Dompret (dit is Marguerite Richardot), 1000 fl aan ridder de Grobbendoncq (dit moet de zoon zijn van Françoise Richardot), en 1000 fl aan mevrouw de la Chaux (Jeanne Richardot): 5 000 fl
  - Het merendeel van de meubels in de huizen van mijnheer en mevrouw, te weten linnen, bedden, tapijten en een deel van het vaatwerk werd door hen sedert hun huwelijk verworven, maar men noteert hier hun geldwaarde niet: memorie
- De totale aanwinsten zonder het roerend goed bedragen: 275 573:3 fl"

Naderhand voegde Guillaume, vermoedelijk na de dood van zijn echtgenote, daar nog aan toe:

- zes dagwand landbouwgrond gelegen op de heide, verworven van de gemeente Lembeek, ongeveer 300 fl
- van dezelfde gemeente een dagwand weide grenzend aan de heide: 300 fl
- de planten in Lembeek zijn niet minder waard dan: 2 000 fl
- ik heb een paardenstal bij het grote huis in Brussel laten bouwen om het te verbeteren, voor de som van ca 4 000 fl
- en omdat het merendeel van de meubels nu in mijn huis door ons gekocht zijn of laten maken, breng ik hier 30 000 fl in, hoewel er wel voor 50 000 fl aanwezig is 30 000 fl
- Dit geeft de totale waarde van 312 173 fl
- Maar hiervan moet men 27 000 fl aftrekken, som die ik kreeg voor het vrijmaken van Petegem, en de 22 000 fl van de verkoop aan sr Pissigny van het huis en de cijs in Laken, samen 49 000 fl, wat het totaal brengt op: 263 173 fl".

NOTEN

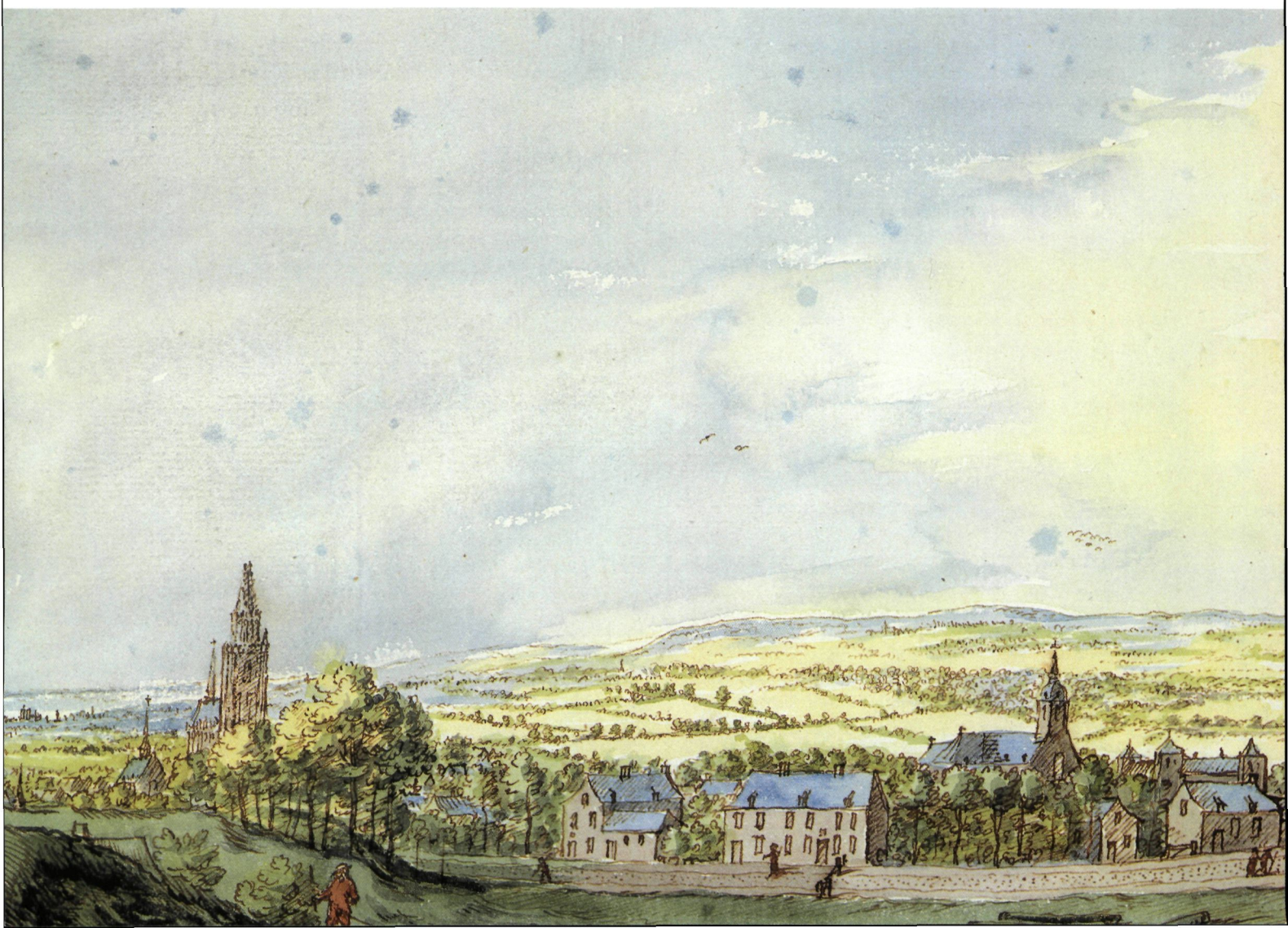
- (1) ARAB, Fonds d'Ursel, L414

Hendrik van Wel,
*"Gesicht van
 Lembeeck op Halle
 en voorders op
 Brussel en steen-
 wegh op bergen"*.
 Gekleurde tekening
 uit een album uit
 1695 (Brussel,
 Koninklijke
 Bibliotheek,
 Prentenkabinet,
 nr. F12604)

dt chat et les ecuries"). Er was een hopast en men brouwde dus bier ("*ou est a present l'houblonnière vis a vis du chateau*"), en ook een galerij ("*ou gist a present la galerie du dit chateau*"). Een boomgaard lag bij de (oude) toren van het kasteel ("*reduite a present en verger ioignant la tour du dit chateau*"), een andere bij de moestuin ("*verger suivant le iardin potager*"), er was vanzelfsprekend ook een bloementuin ("*a present une partie du iardin bouquetier*") en weiden en gronden strekten zich uit tot de rivier ("*gissant vers la rivière*"), grensden aan de kapel van het naburig gasthuis" (47) (*a present au pres...tenant a la chapelle*"), lagen bij de brug ("*tirant vers le pont*"), en bij de warande ("*garenne*"). De heerlijke tuinen, samen met de boomgaarden en weiden gelegen in het meandergebied van de Zenne, bevatten dus alle voor die jaren gebruikelijke elementen, inclusief een warande. Bij deze opsomming moet men de duiventoren toevoegen, die als de oude woontoren met zijn tuinen tot het vaderlijk erfgoed behoorde en dus niet als aanwinst gold.

De laatste bijlage bij de codicil (1640) van het testament vermeldt een uitgave van niet minder dan 2000 fl voor "*les plantes achaptés audt Lembecq/les plantes que jay faict audt Lembecque*" (48). Dit is een niet gering bedrag, dat het belang illustreert en het aandeel van aanplantingen in de aanleg van een buitenplaats. Een deel werd zeker aan bloemen besteed, allicht ook tulpenbollen, die toen zeer gegeerd waren en zo hoge prijzen haalden dat zelfs niet-vaklieden ermee speculeerden (49). Rembert Dodoens onderlijnde in zijn *Kruidboek* het belang van bloemen in tuinen als volgt: hoe kunstig de "*ghewelffsels, wagens, prieelen ende andere hofwercken*" ook mogen gemaakt zijn, geschilderd of samengesteld, niets versiert een tuin zozeer als de bloemen. Ze dienen "*om het gesicht en den reuck te verheugen*" maar men kan er ook "*kranskens, hoeykens ende tuylkens*" van maken "*iae, sonder dese bloemen en de cruyden zijn alle voornoemde hofwercken onbehaeghlijck ende onaengenaem*" (50). Hagen, fruitbomen en bomen betekenden eveneens een investering. Hout, als

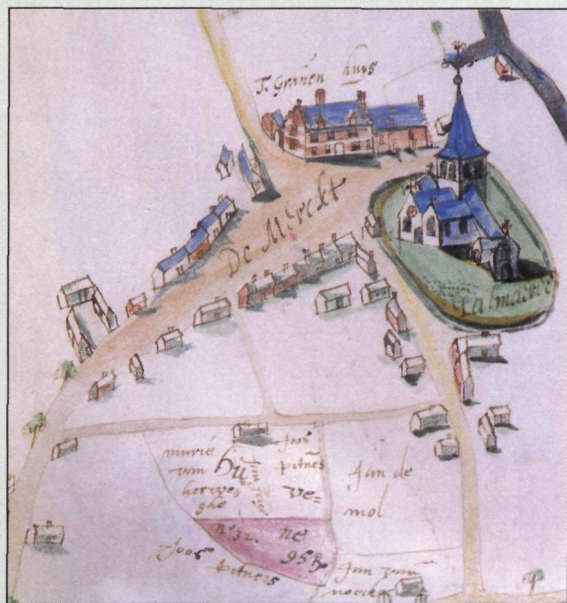

President Richardot verwierf het land en de heerlijkheid Galmaarden voor 52.000 fl. van Maximilien de Hennin Liétard, graaf van Boussu in 1606 (1) en bestemde ze in zijn testament samen met Lembeek en de heerlijkheden Dottenijs, Lassus, Tiltenhove en Petegem, zijn bezittingen in Lendeledede, Lange-mark, Asper en Singem voor zijn zoon Guillaume. Het huis in Brussel, de bezittingen in Laken en de heerlijkheden in Artesië vormden het erfdeel van zijn oudste zoon Jean, toen bisschop van Atrecht.

Zij waren ook in Galmaarden als bouwheer actief: "*l'érection des bastimens ayans coultés six mille fls pardessus le bois*", zo verneemt men uit hun testament. Het constructiehout kwam dus uit de eigen Galmaardse bossen, een handelswijze die niet ongevoen was en ook later werd gevolgd. Toen hun zoon Claude, prins van Steenhuize, bij het huis in Brussel een paardenstalling bijbouwde, zoals uit zijn testament blijkt, haalde men het constructiehout hiervoor uit het Lembeekbos, want de uitgave voor het vervoer werd genoteerd in het rekenboek van Lembeek.

Toen Philip De Dijn het kaartboek met bezittingen van de abdij van Vorst maakte, tekende hij op het kaartblad Galmaarden ook het huis tegenover de kerk (4).

Qua omvang en statigheid waren de huizen in Lembeek en Galmaarden niet te vergelijken. Tenminste als men in Galmaarden alleen het huis bouwde dat nu tegenover de kerk ligt (4) en momenteel, na restauratie en grondige vernieuwingen, in gebruik is als Cultuurhuis van de Provincie Vlaams Brabant. Het werd ook het Gravenhuis geheten en nadien het Baljuwhuis, omdat die er normaliter woonde. Dit was nog in 1751 het geval toen de heerlijkheid openbaar werd verkocht, te oordelen naar de verkoopsaffiche van “*une maison avec écuries, étables, jardin etc. dont le Bailli moderne a la jouissance sa vie durant*”. Ook al werd het in geen enkel testament van de Richardots een kasteel genoemd, toch moet het huis met aanhorigheden in Galmaarden enige allure gehad hebben. Dat kan men afleiden uit het huwelijkscontract van 26 mei 1651 tussen Claude I Richardot en Thérèse de Merode (5). Naast een jaargeld van 8000 fl als douaire, wordt haar het huis in Galmaarden toegewezen als weduwewoning (“*avec la commodité des jardins, vergier, pourvue de toutes réparations comme elle est a présent*”). Men achtte het toen, pas hersteld, een prinses van Steenhuize waardig.

NOTEN

- (1) MATTHIEU E., *Inventaire sommaire des Archives de l'ancienne seigneurie de Gammerages*, in *Annales du Cercle archéologique d'Enghien*, 1908, p. 382.
- (2) ARAB, Fonds d'Ursel, R 39, L 414.
- (3) DUERLOO L., JANSSENS P., *Wapenboek van de Belgische adel van de 15de tot de 20ste eeuw*, Brussel, 1992, deel 3, p.317.
- (4) ARAB, Kerkelijk archief Brabant, abdij van Vorst, nr. 7220.
- (5) *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 2N. Vlaams Brabant, Halle-Vilvoorde*, Gent, 1975, p.161-163.
- (6) ARAB, Fonds d'Ursel, R39.

▲ Het huis te Galmaarden, nu het Baljuwhuis, Cultureel Centrum van de Provincie Vlaams-Brabant. Pleingevel

Philips De Dijn, Het huis te Galmaarden. Detail uit de figuratieve kaart van de abdij van Vorst, Kaartboek van 1630, goederen van de abdij te Galmaarden (ARAB, Kerkelijk archief, abdij van Vorst, nr. 7020)

levensnoodzakelijk voor verwarming en verlichting, was immers ook een goede bron van inkomsten (51). Een hof van plaisantie gaf niet enkel status, maar was ook economisch een interessant bezit. Bij de Vrijheid hoorde van oudsher, het 100 bunders grote Biesbroekbos, ook Lembeekbos genoemd, dat Matthieu Boullin in kaart had gebracht en had opgemeten.

De *enclosure*-operatie en de aanleg van het hof van plaisantie betekenden de geleidelijke verdwijning van de dorpsweg naar de Malheide, van de brug over de Zenne en van de bestaande bebouwing in het meandergebied. Alleen het godshuiscomplex, dat tot de Franse Revolutie bestond, bleef mettertijd nog over, ten zuiden bij de rivier. Het dorp zou zich voortaan meer westwaarts ontwikkelen.

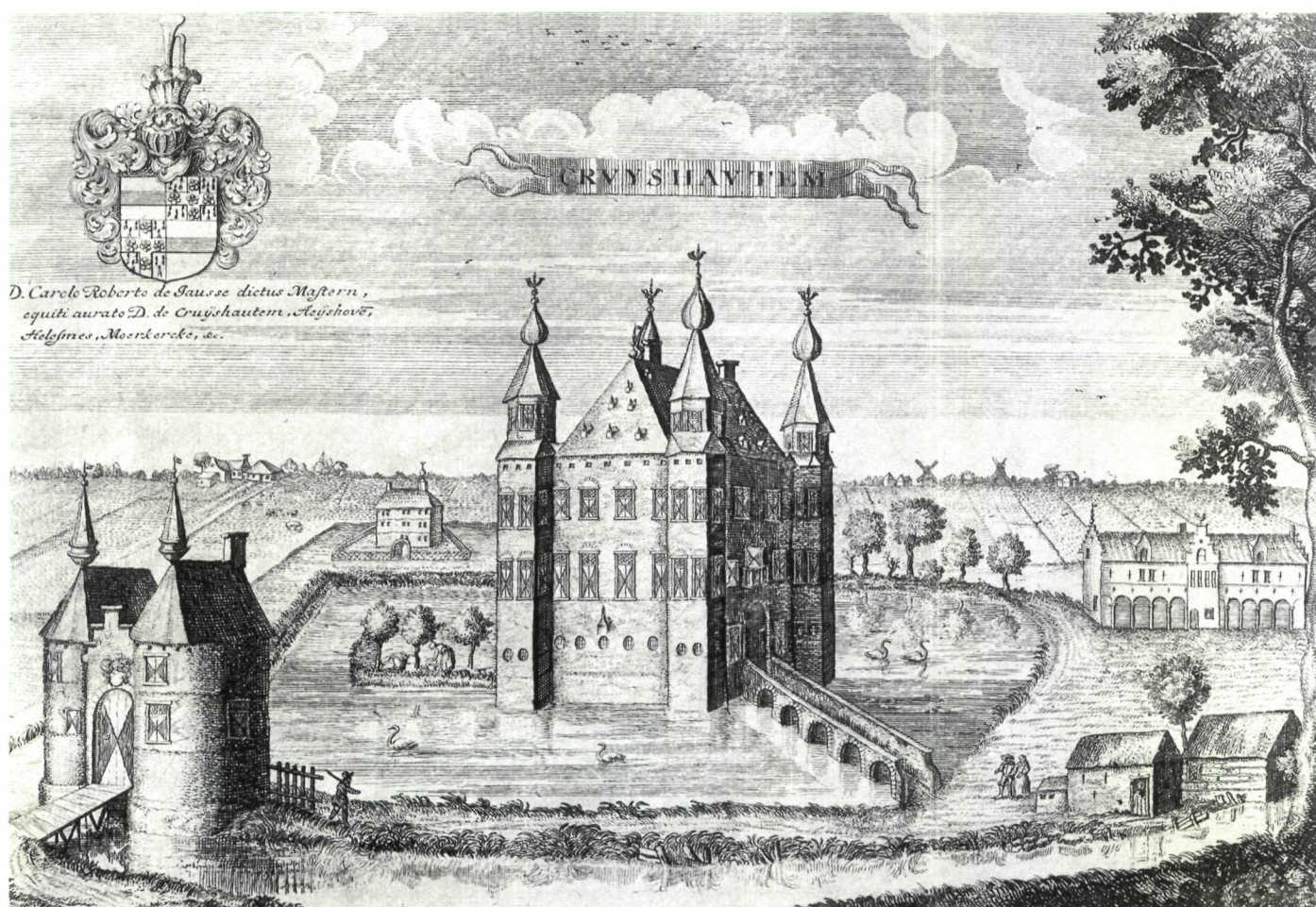
"RENCHERIES A L'ADVENANT"

Een nieuw kasteel in de vrijheid Lembeek, dat waren Guillaume Richardot en Anne de Rye verplicht aan hun status. Geboren zonder titel en behorend tot de

clerus, onverhoopt door de dood van zijn broers de opvolger en erfgenaam van zijn vader geworden, betekende het huwelijk met Anne de Rye ongetwijfeld een sociale promotie. In 1623, - de aanleg van het hof van plaisantie in Lembeek liep dan naar zijn voltooiing -, verleende de koning hen de grafelijke titel, gehecht aan de heerlijkheid Galmaarden, toen behorend tot Henegouwen. Als graaf en gravin van Galmaarden beschikten ze voortaan, zoals het een familie van aanzien paste, over een nieuw hof van plaisantie, waar men op niveau kon ontvangen en zich van de drukte van het dagelijks leven kon terugtrekken.

Toen ze in 1627 hun gezamenlijk testament schreven en het erfdeel van hun kinderen bepaalden, stelden ze ten voordele van de oudste zoon een fideicommiss in voor Lembeek en Galmaarden, een beschikking die doorgaans alleen hooggeplaatsten en welstellenden troffen om de belangrijkheid van de erfenis door opeenvolgende verdelingen niet aan te tasten. Ze wilden op alle eventualiteiten voorbereid zijn en berekenden in het minutieus geformuleerd testament het weduwegeld voor Anne de Rye volgens hun

Het kasteel van Kruishoutem, bezat zoals Lembeek een galerij. Gravure uit SANDERUS, *Flandria Illustrata*

EEN HUIS TE BRUSSEL, EEN HOF VAN PLAISANTIE IN LAKEN

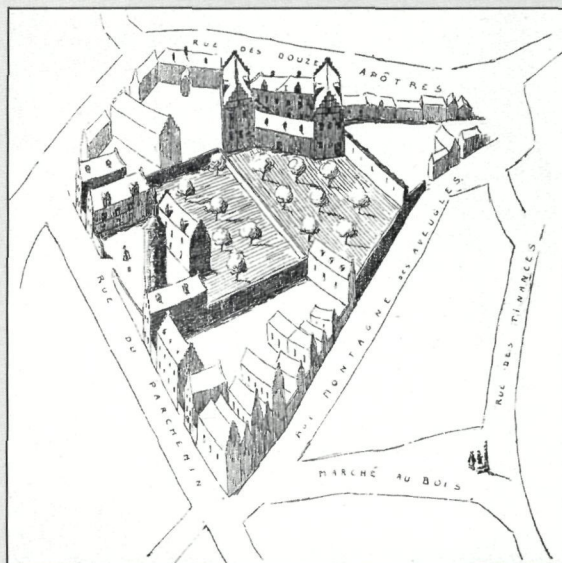
President Richardot bezat een huis in Atrecht, waar hij tot 1586 zou wonen, maar ook één in Mechelen (1), en woonde nadien in Brussel, waar hij achtereenvolgens twee huizen bezat. Het eerste huis (2), vermeld als *"een huys ende hofstadt gestaen op den hoeck beneden de Heylighe Drijvuldicheyt capelle"* (3), vormde de hoek van de toenmalige *Gasthuysstrate* (nu Markiesstraat) en de Bergstraat (nu Loxumstraat). Het bestond uit een ouder huis dat in 1526 bezit was van Simon Longin († 1528), meester van de rekenkamer van Karel V, dat zijn zoon Laurent had geërfd en vernieuwd en in 1551 uitgebreid had door aankoop van het huis om de hoek dat eigendom was van het naburige godshuis van Sint Gertrudis. Na zijn dood in 1553 bleef zijn echtgenote Marie van Heylewegen († 1571) het bewonen, ook na haar tweede huwelijk met Charles van den Tynpel. Daarna kwam het goed in handen van de Antwerpse koopman Jan della Faille († 1582), wiens zoon en opvolger Martin della Faille het aan Jean Richardot verkocht (4). Treffend is dat bij de aankoop van Lembeek en de transactie in Brussel dezelfde Laurent Longin opduikt. Hij was *"tresorier vander oorlogen"* van Karel V en pandnemer van het Gaasbeekse deel van Lembeek, en het was vermoedelijk voor hem of zijn kinderen dat de oude toren uit de kaart van Bollin *"gevuechelijk"* werd gemaakt (5). Martin della Faille is evenmin een onbekende want Guillaume Richardot vermeldde hem in zijn *"Aultre specification..."* (zie kadertekst): de som die della Faille aan de president verschuldigd was pikte zijn broer Jean Richardot in om zijn aartsbisschoppelijke bulle te betalen. Men kan het huis op de Brusselse stadsplannen van Braun en Hogenberg (1572) en van Martin de Tailly (1640) herkennen.

In 1604 kocht de president een andere woning, in dezelfde buurt gelegen, in de Twaalf Apostelenstraat. Het was een aanzienlijk huis, waarbij een tuin hoorde die zich tot de Blindenberg uitstrekte. Het werd vermeld als *"het huys van den Steen"*, hing af van het leenhof van Brabant en ging terug tot het Steen der familie Clutinck (6). Een deel van het Clutinggoed begrepen tussen de *Perkementstraete*, de *Twelf Apostelstraete* en de Blindenberg, was op 28 februari 1547 verworven door Nicolas Perrenot de Granvelle (7), wiens zoon Antoine, de bekende kardinaal, in de Stuiversstraat in 1549-55 het eerste renaissancestijl huis van Brussel bouwde. Na de dood van Frederik Perrenot, heer van

- Het Huis van den Steen, de tweede complexe woning van president Jean Richardot in Brussel, gelegen bij de kanselarij, aan de twaalf Apostelenstraat, met tuinen die zich tot aan de schuinlopende Blindenberg uitstrekten. Reconstructietekening van het Huis van den Steen, gepubliceerd in DEMAREZ, o.c., p. 82

▲ Het eerste huis van chef-president Jean Richardot in Brussel, op de kaart van Martin De Tailly, anno 1640, op de hoek, naast de H. Drievuldigheidskapel (uit LEBOUVILLE M., *L'hôtel de Codenberg*, in *Brabantica IX*, 1968, p. 153).

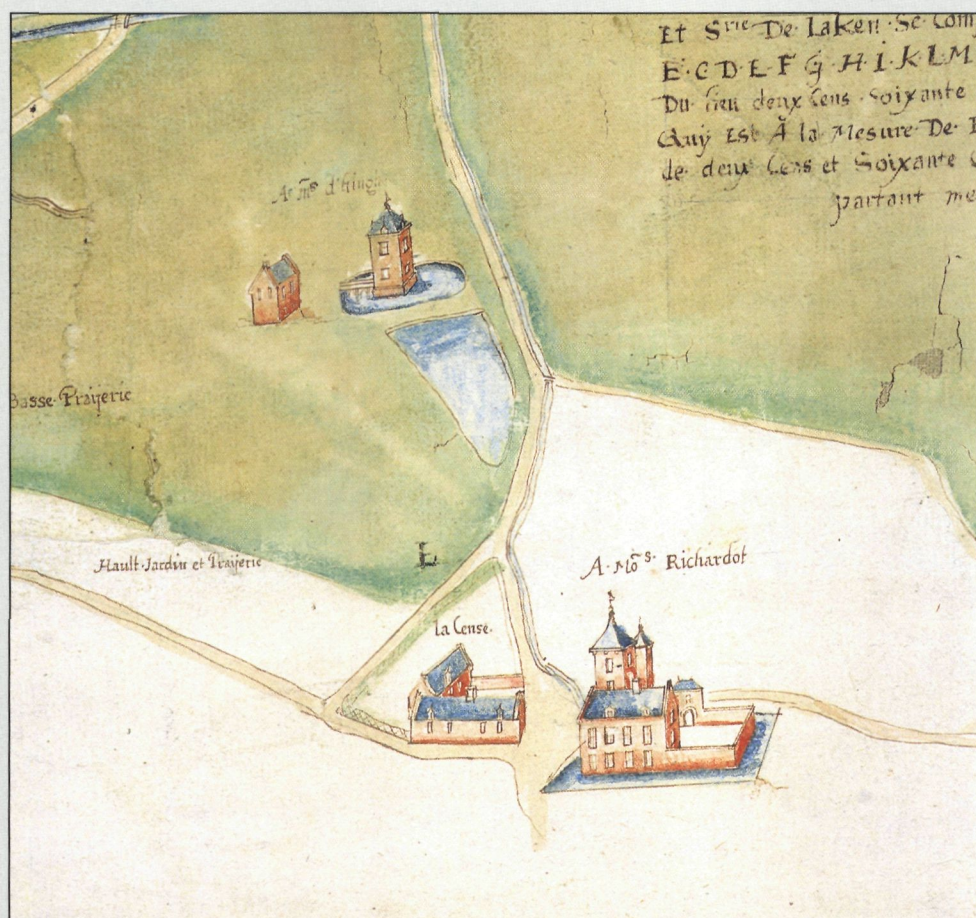

Champagney en jongste broer van de kardinaal, erfde zijn dochter Hélène (8) het zogenaamde hotel de Champagney, dat een afplitsing moet zijn geweest van het Granvillebeziit. Op 22 maart 1604 deed ze er leenverhef van en ze verkocht het voor 4.817 fl, plus de renten en lasten die er op wogen, aan president Jean Richardot (9). Telkens het in de archieven ter sprake komt situeert men het huis tegenover de kanselarij, beneden het -Hospitaal der Twaalf Apostelen. Desmarez liet er een situatieschets en reconstructietekening van maken. Het moet een complex huis geweest zijn, dat een aanzienlijke kunstcollectie herbergde, en dat de president uitbreidde met het huis zogenaamde *Het Zwarte Paard*, gesitueerd beneden de Twaalf Apostelenstraat, en waarbij zijn erfgenamen aan de Blindenberg bijgebouwen lieten optrekken. Uit de "Aultre specification ..." weet men dat Guillaume Richardot voor 4000 fl bij het grote huis in Brussel een paardenstal liet bouwen en twee kleinere huizen vernieuwde om ze te verhuren. Het huwelijkscontract van zijn zoon Claude I Richardot vermeldde in 1651 het bezit van vijf huizen "*deux grandes et trois moindres*" in Brussel en volgens zijn testament (1670) bracht hij er verbeteringen aan, ondermeer bouwde hij er "*le nouveau quartier que j'ai fait ou demeure présentement le baron du Parcq et autres meliorations faites a mes maisons de Bruxelles*". Uit de rekenboeken van Lembeek (10) weet men dat dit in 1651 1243 florijnen kostte aan lonen voor ingenieur Viont (Veron) Marque, steenkapper Jean de Noye uit Brussel, timmerman Martin Niesse, en dat men het hout uit Lembeek en de kalk uit Ecaussines aanvoerde. Toen Alexandre Richardot op 3 maart 1671 er ten voordele van zijn schoonbroer François, graaf van Ursel een hypotheek op nam tegen een jaarlijkse rente van 1500 fl, beschreef men het als "*la grande maison située en cette ville aux environs la chancellerie avec jardins, estables, appendances et dépendances ...*". Enkele maanden later, op 10 februari 1672 sloot hij voor notaris Gheys opnieuw een hypotheek af van 3000 fl op het huis dat hij bewoonde "*estant fieff, proche la chancellerie de Brabant avec une petite maison contigue joindant d'enhault a la ditte maison*" (11). Het huis dat gedeeltelijk werd verhuurd, bleef in de familie tot 1687 toen wegens zich opstapelende schulden de laatste Richardot, Claude II, prins van Steenuize, achterkleinzoon van de president het gedwongen moest verkopen.

Hans Collaert, *Te laken op den rechten wech*, met Drootbeek, het hof van plaisantie van Jean Richardot in het midden van de gravure (16de eeuw) (Stadsarchief Brusel, Album XI-24, folio 7 en 8)

Richardot's huis van plaisantie met neerhof te Laken, en dat van zijn schoonzoon Conrad Schetz, heer van Hingene, op de kaart met de vallei van de Zenne van Mathieu Boullin (ARAB, Kaarten en Plannen in handschrift, nr. 396).

Zoals zijn rang en status vereiste, bezat de president eveneens een huis van plaisantie op een boogscheut van Brussel: het hof te Drootbeke in Laken (12). Een vrijbrief van 23 maart 1597 van aartshertog Albrecht voor Jean Richardot, "zijn echtgenote, kinderen, knechten en dienstboden, voorraden en dieren", vermeldde het hof als "*la maison et cense situé a Lacque*" (13). Hij was er sedert 1591 eigenaar van. In 1605 verkocht hij een deel van het Hof te Drootbeke met een "*zekeren torre geheeten den Sandberch*" en 5 bunder land aan het Jezuïetenklooster van Brussel, zodat dit deel voortaan het Jezuïetenkasteel ging heten; naderhand werd het verbouwd, in de 19de eeuw stond het als Tivoli-taverne bekend, maar het bestaat nu niet meer.

Drootbeek zelf vermeldde de president in zijn testament bij de bezittingen die hij aan zijn oudste zoon Jean, de aartsbisschop naliet als "*ma maison, cense, terres et prairies que j'ay à laken près Bruxelles*" (14).

In 1614 erfde Guillaume het. In de dikke bundels procespapieren (15) tussen de Richardotkinderen en de d'Ursels beschreef men het goed in februari 1627 als "*une belle maison de plaisance avec jardin verger et cense contenant 25 ou environs bonnier de terre*

labourable scitués a Laeken les Bruxelles" en verneemt men dat de president er ook 36 bunder weiden bezat, een leen van het feodaal hof van Brabant.

Guillaume Richardot verkocht "*la maison et cense de lacque*" voor 22 000 fl. De weiden waren hierin niet begrepen, want die vormden in 1640 het erfdeel van zijn dochter Jeanne Françoise, door huwelijk barones van Fontaine l'Evesque. In het huwelijkscontract van zijn zoon Claude in 1651 behoren ze tot zijn bezit, en beslaan ze 37 bunder, gelegen aan het nieuwe kanaal (16). Pas in 1702 verkochten de testamentuitvoerders van Claude II Richardot deze weiden "*De Herten*" genaamd, aan de meest biedende; op 8 juli "*is den stockslagh gegeven op het gebodt van schipper Jacobs voor de somme van 24.100 guldens*" (17). Korte tijd later kwamen ze in het bezit van de familie Tour en Tassis. Het hof te Drootbeek zelf bezat een waterkasteeltje met een neerhof, zoals blijkt uit de ikonografie die we erover vonden. Helaas zijn er geen tuinen getekend. Nog in 1718 toen het overging naar de familie van Turenhout was het "*een seker groot herelyck steenen huys ofte casteel omwatert, met de optreckende brugge, duyven huys, vijvers, genoempt Drootbeke, groot*

10 dachwanden". In 1921 bestond de vierkante toren van Drootbeek nog, geïntegreerd in het plaatselijk nonnenklooster en meisjesschool.

De nieuwbouw van Guillaume Richardot en Anne de Rye in Lembeek bezat een duidelijk 'moderner' karakter en beantwoordde beter dan Drootbeek aan wat men in de 17de eeuw van een hof van plaisantie verwachtte, zeker voor een graaf en gravin in spe. Toch is dat ons inziens niet de eerste beweegreden voor de creatie van Lembeek, wel de dreiging Laken en dus de buitenplaats voor de familie te verliezen. Conrad Schetz, heer van Hingene en echtgenoot van Françoise Richardot, stelde de geldigheid van het testament van de president in vraag op grond van het feit dat hij onrechtmatig ook over het moederlijk erfdeel van zijn kinderen beschikt had (18). Laken behoorde daartoe, vermits het gekocht was bij leven van Anne Courcol.

Er werd lang over geprocedeerd, Guillaume noteerde toen hij als bijlage bij zijn laatste wilsbeschikking de balans van zijn fortuin maakte, niet minder dan 40 000 fl als proceskosten (19). Voor alle zekerheid, en met de grafelijke titel in het vooruitzicht - zo menen we - creëerden Guillaume Richardot en Anne de Rye zich te Lembeek een nieuw hof van plaisantie, ook net zoals Laken op een boogscheut van Brussel.

NOTEN

- (1) Zijn woning in Mechelen werd vermoedelijk door de troebelen van 1572 vernield, want op 5 juni 1573 kocht hij een fraaie stenen woning achter de Hanswijkkerk, zie BRANTS V., *Un ministre belge au XVIIIème siècle*, o.c., p.845. Zijn testament vermeldt deze woning niet meer.

- (2) LEBOUILLE M., *Demeures bruxelloises d'autrefois: L'hôtel de Calenberg. Ses origines et sa dévolution (1526-1777)*, in *Brabantica*, IX, deel 1, Brussel, 1968, p. 129-173.
- (3) Citaat (1599) uit de rekenkamer, gepubliceerd in *ibidem*, p. 145, voetnoot 70.
- (4) Jacques della Faille bekleeg zich per brief in 1587 dat zijn broer 'ons huis in Brussel heeft verkocht aan Richardot zonder iemand te raadplegen', *ibidem* p. 141.
- (5) ARAB, Fonds d'Ursel, L 1259, Originele koopachte van 1543.
- (6) DES MAREZ G., *L'origine et développement de la ville de Bruxelles. Le quartier Isabelle et Terarken*, Brussel (1927), 1982, p. 80-81, 114-115, 135, 166-168. HENNE A. en WAUTERS A., *Histoire de la Ville de Bruxelles*, Brussel (1845), 1969, deel 3, p. 338-341. MARTINY V.G., *Bruxelles, L'architecture des origines à 1900*, Brussel, 1980, p.42 publiceert een foto van de laatste resten van het Clutincsteen dat in 1910 werd afgebroken.
- (7) ARAB, Fonds d'Ursel, L 1265, 214.
- (8) Gehuwd met Emmanuel Philibert de Bruges de Corgeron, de la Beaulme, graaf van Saint Amour, in wiens familie de jongste dochter van de president, Jeanne in 1602 was gehuwd.
- (9) ARAB, Fonds d'Ursel, R39. In zijn testament van 1607 schat de president het huis op 30.000 fl.
- (10) ARAB, Fonds d'Ursel, L1225.
- (11) ARAB, Fonds d'Ursel, L764.
- (12) COSYN A., *Laeken ancien et moderne*, Brussel, 1904. ID., *Les anciennes seigneuries de Laeken*, in *Annales de la Société royale d'Archéologie*, 1921, p. 32-64. GALESLOOT L., *Inventaire des archives de la Cour féodale de Brabant*, Brussel, 1884, deel 2, p. 402. VERBESSELT J., *De zeven erfheren van Laken*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1964, nr. 1-2. ID., *Het parochiewezen in Brabant*, deel IV, 1965, p.103-133. WAUTERS A., *Histoire des environs de Bruxelles*, Brussel, (1855), 1972, deel VI A, p. 153-161.
- (13) ARAB, Fonds d'Ursel, R39.
- (14) *Ibidem*.
- (15) ARAB, Fonds d'Ursel, L409.
- (16) ARAB, Fonds d'Ursel, R39.
- (17) ARAB, Fonds d'Ursel, L776.
- (18) *Ibidem*.
- (19) ARAB, Fonds d'Ursel, L414.

nieuwe, verbeterde omstandigheden: "*et comme par notre traité de mariage luy avoit esté promis un douaire de trois mille fl par an, lequel après ne seroit suffisant a son entretien honorable selon sa qualité n'y proportion a nos biens selon que depuis ils ont accrues en revenu annuel et que toutes choses sont rencheries a l'advenant nous voulons qu'outre les dt trois mille fl de douaire convenue par notre traité de mariage, elle ayt autres quatre mil fl brabant...*". De 3000 fl in het huwelijkcontract van 1610 voorzien, achtten ze niet langer in verhouding met de voornaamheid van haar levenswandel, noch met de toename van het jaarinkomen en de proportioneel hogere welstand die ze genoten. Haar jaarlijkse weduwetoelage werd gebracht op 7000 fl (52), meer dan het dubbele. Guillaume Richardot en Anne

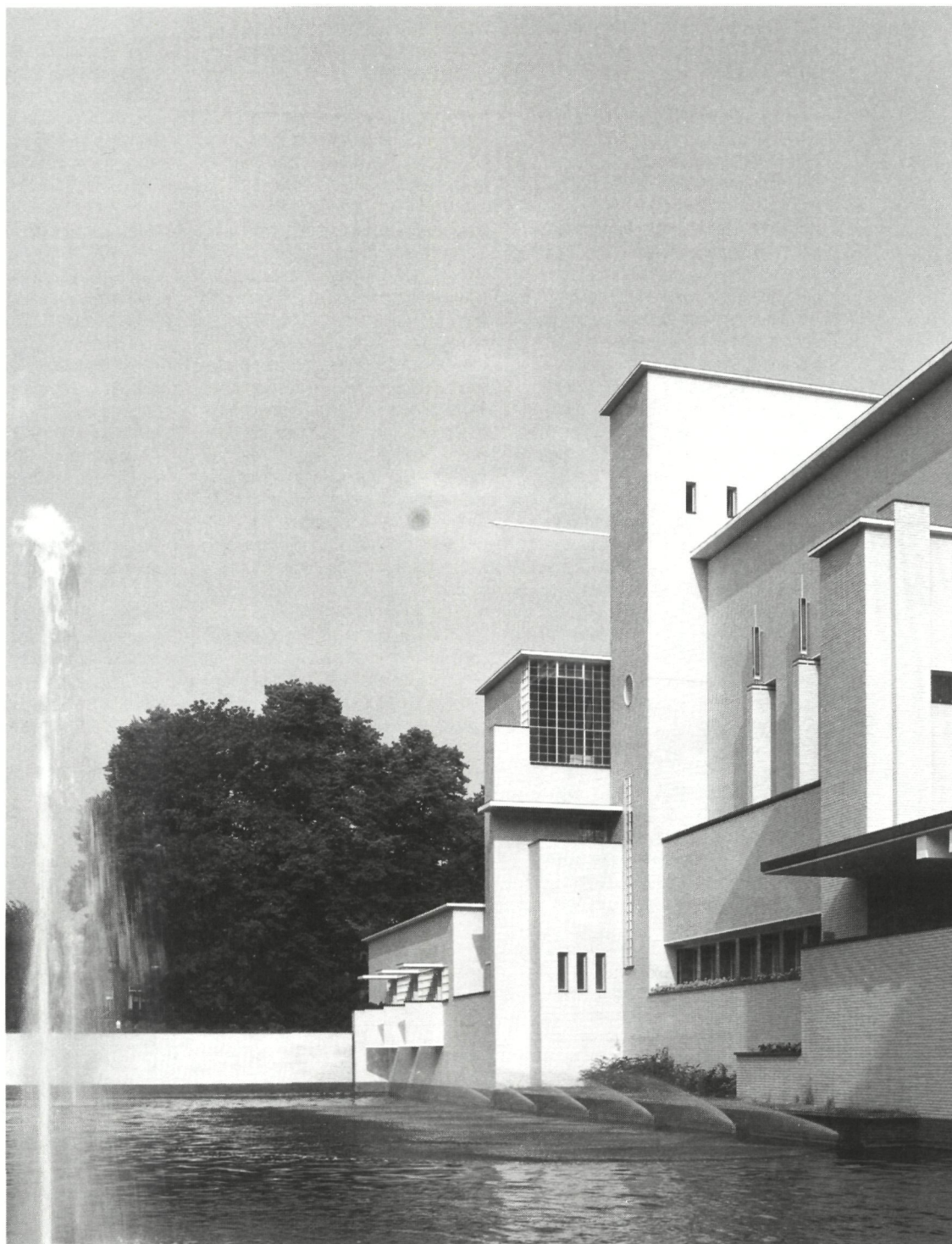
de Rye waren zich van hun sociale klim, hun rang en materiële welvaart dus alleszins bewust.

De bereikte status blijkt ook uit de niet ambtelijke maar militaire carrière die ze voor hun zonen kozen en de huwelijken die de kinderen na de dood van hun ouders sloten: Albert (1613-1641) van wie zijn vader een huwelijk beneden zijn stand vreesde en die in een duel stierf; Ambroise (1615-1634), die samen met zijn oudste broer voor het leger werd uitgerust, zoals het testament van zijn vader in 1640 vermeldde; Claude (1617-1670) die zoals zijn vader geseculariseerd werd om hem op te volgen en in 1651 huwde met Thérèse de Merode, dochter van Florent, markies van Westerlo, maar kinderloos bleef; de jongste zoon Alexandre (1619-1680) die in 1659 met

M&L BINNENKRANT

Nr. 90
Bijlage bij
M&L 17/1
januari-
februari
1998

Het Raadhuis te
Hilversum - Nederland
Arch. W.M. Dudok
(foto H. Van Doorn)

Onderhoud

ONDERHOUDSPREMIES EN PRIJZEN IN VLAAMS-BRABANT

Op 2 september 1997 keurde de provincieraad van Vlaams-Brabant 2 onderhoudspremies goed. De ene betreft een aanvulling op de onderhoudspremie zoals die toegekend wordt door de Vlaamse Gemeenschap voor beschermde monumenten. De provincie Vlaams-Brabant stelt als bijkomende voorwaarde dat het bijhorende technisch inspectieverslag is opgesteld door de Monumentenwacht Vlaams-Brabant. Voor privé-gebouwen bedraagt de aanvullende premie een kwart van de premie zoals die toegekend wordt door de Vlaamse Gemeenschap (dus 10 % op de uitgaven tot 600.000,-fr., en 6,25 % op de uitgaven tussen 600.000 en 1.200.000,-fr.). Voor gebouwen van lokale en regionale openbare besturen bedraagt deze de helft van de premie van de Vlaamse Gemeenschap (dus 20 % op de uitgaven tot 600.000,-fr., en 12,5 % op de uitgaven tussen 600.000,-fr. en 1.200.000,-fr.). Net zoals de Vlaamse Gemeenschap verhoogt de provincie Vlaams-Brabant haar premie met het BTW-percentage, mits de BTW niet kan gerecupereerd worden. Door dit initiatief wil de provincie als eigen accent het onderhoud van monumenten extra aanmoedigen.

Voor de privé-monumenten komen we in Vlaams-Brabant in de situatie dat men een hogere tegemoetkoming krijgt van de overheid voor onderhoudswerken dan voor restauratiewerken (50 % op de werken tot 600.000,-fr in plaats van 40 % bij de restauratiepremie). Ter herinnering willen wij hierbij nog aanstippen dat het eigen aandeel in de onderhoudspremie in vele gevallen nog gedeeltelijk kan in mindering gebracht worden van het belastbaar inkomen (mits niet verhuurd en publiek toegankelijk). Het systeem van de (tijds) onderhoudswerken in plaats van laattijdige grote restauratiewerken zal hierdoor sterk aangemoedigd worden.

Voor beschermde gebouwen van lokale of regionale besturen kan men nu dus een gecombineerde onderhoudspremie van 60 % krijgen op de werken tot 600.000,-fr. Het verschil met de restauratiepremie vermindert hierdoor aanzienlijk. Wij hopen dat deze besturen hierdoor nog meer aangemoedigd zullen worden om de noodzakelijke onderhoudswerken tijdig uit te voeren, waardoor de (dure en ingrijpende) restauratiewerken langer uitgesteld kunnen worden.

Als tweede premie werd de door de provincieraad van Vlaams-Brabant op 2 september 1997 een onderhoudspremie goedgekeurd voor niet als monument beschermde waardevolle gebouwen. De net niet of nog niet beschermde monumenten vormen namelijk een omvangrijk, maar onderschat deel van het gebouwenpatrimonium. Met deze onderhoudspremie wil men het belang ervan benadrukken. De premie is bedoeld voor beeldbepalende gebouwen in beschermde stads- of dorpsgezichten, voor gebouwen opgenomen in de inventaris *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* (voor zover door ongewenste ingrepen het waardevolle karakter niet is verloren), of voor gebouwen die door een beoordelingscommissie als waardevol worden beoordeelt. Deze gebouwen zijn tot op heden soms wel onderhevig aan beperkingen en extra richtlijnen bij verbouwingswerken, doch konden enkel gebruik maken van een beperkte fiscale aftrek mits gelegen in een beschermd gebied.

De provinciale premie bedraagt nu 30 % op de werken tot 500.000,-fr. en 15 % op de uitgaven boven 500.000,-fr. doch lager dan 1.000.000,-fr. Mits de BTW niet gerecupereerd kan worden, kan men hierop ook de premie krijgen. Ook voor deze premie wordt lidmaatschap van de Monumentenwacht als voorwaarde gesteld.

Bovendien komen beschermde gebouwen bestemd voor het onderwijs ook in aanmerking voor deze tweede onderhoudspremie van 30 % op werken tot 500.000,-fr.. Deze categorie van gebouwen was namelijk uitgesloten van de onderhoudspremie van de Vlaamse Gemeenschap voor beschermde monumenten. Andermaal wordt lidmaatschap van de Monumentenwacht als voorwaarde gesteld.

De bedoeling is dat deze extra premies ervoor zorgen dat het beleid van de provincie Vlaams-Brabant op het vlak van monumentenzorg aanvullend werkt op het beleid van de Vlaamse Gemeenschap en geen onderlinge concurrentiestrijd veroorzaakt. Vermoedelijk zullen heel wat eigenaars hierdoor sneller de noodzakelijke onderhoudswerken uitvoeren.

Op 2 september 1997 werden nog 2 provinciale prijzen goedgekeurd door de provincieraad van Vlaams-Brabant.

De ene prijs is de *Provinciale prijs voor monumentenzorg*. Deze prijs van 100.000,-fr. zal jaarlijks worden uitgereikt aan een persoon, een privé- of openbare instelling, een project of een realisatie, als erkenning van zijn/haar uitzonderlijke verdienste of belang in het kader van de monumentenzorg in Vlaams-Brabant. De provinciale prijs voor monumentenzorg wordt toegekend aan een originele bijdrage tot monumentenzorg en restauratietechnieken in het algemeen of tot de herwaardering van een al dan niet beschermd gebouw (of gebouwgroep) in het bijzonder. De bijdrage kan zowel wetenschappelijk, technisch als educatief zijn.

De andere prijs is de *Provinciale prijs voor historisch onderzoek*. Deze prijs van 100.000,-fr. zal jaarlijks worden toegekend aan de auteur(s) van een oorspronkelijke, wetenschappelijk verantwoorde studie in de Nederlandse taal, over een wezenlijk aspect van de geschiedenis van Brabant. Onder "Brabant" wordt hier het historisch hertogdom in zijn meest ruime geografische begrenzing verstaan. De studie moet getuigen van een vernieuwende visie op het onderwerp en mag geschreven zijn vanuit zowel een historische, archeologische, kunsthistorische als volkskundige invalshoek. Alleen nog niet gepubliceerde studies of studies die verschenen tijdens de twee jaar die de toekenning van de prijs voorafgaan, komen in aanmerking.

Karel Robijns

Over al deze nieuwe reglementeringen kan men meer informatie krijgen bij de dienst Cultuur van de Provincie Vlaams-Brabant, Diestsesteenweg 52, 3010 Leuven, ☎ 016/26.76.31

Literatuur

KUNST IN DE STRAAT HOUT EN METAAL IN DE BRUSSELSE GEVEL

In 1992 lanceerde de Koning Boudewijnstichting de campagne *Kunst in de straat*, die de aandacht vestigde op het grote aantal art nouveau-gebouwen in Brussel. De titel verwees naar de stroming die zich een eeuw geleden ontwikkelde, en die de integratie van kunst en architectuur nastreefde, met het openbaar domein als uitverkoren terrein. Tijdens deze campagne werd specifiek gewezen op het belang van het architectonische detail voor dit unieke erfgoed in de hoofdstad. In 1994 verscheen een eerste publicatie in de reeks *Kunst in de straat*, gewijd aan het van nature vergankelijke sgraffito, dat met de art nouveau een hoogtepunt beleefde. Een tweede boekdeel breidt die aandacht nu uit tot wellicht nog kwetsbaarder onderdelen van de Brusselse huisgevel, die er niettemin de compositie van bepalen: hout en ijzer van deuren en ramen, borstweringen en balkons, kroonlijsten, dakkapellen enzovoort, kortom het dagelijks zichtbare en wellicht toch minst bekende patrimonium in de hoofdstad.

Hout en metaal in de Brusselse gevel werd samengesteld door Eric Hennaut

en Marie Demanet, medewerkers van de *Archives d'Architecture Moderne*, die voor de iconografie konden putten uit de rijke verzamelingen van deze instelling.

Het boek bespreekt het gebruik van hout en metaal voor de afwerking van de gevel; hout en metaal voor de ruwbouw valt buiten beschouwing. De publicatie gaat uitvoerig in op de opeenvolgende stijlen en de vormcomplexiteit per gevelelement: deur, venster, luiken, balkon, erker, kroonlijst en diverse andere. De periode die werd afgebakend, van de 19de eeuw tot het begin van de Tweede Wereldoorlog, kende dan ook een grote diversiteit aan details en een buitengewone ambachtelijke kunde.

De inleiding van het boek vertolkt een globale visie op de gevel, als een coherent werkstuk waarvan de onderdelen niet op een toevallige maar op een weldoordachte wijze werden samengesteld. Gedurende talloze decennia was de gevel de uitdrukking van de individuele ingesteldheid van de eigenaar, het levende gelaat van de woning en een bijdrage tot de coherentie van de straat. Zowel het wettelijk kader, met name de bouwverordeningen, de evolutie van ambachtelijkheid naar industrialisatie, als de opeenvolging van stijlen komen daarbij aan bod.

Het analytische corpus rubriceert de verschillende gevelonderdelen volgens periode, materiaal, stijl, type of een combinatie ervan, telkens historisch gesitueerd, tot in de kleinste details beschreven en ruim geïllustreerd met nog bestaande voorbeelden. Ook minder voor de hand liggende gevelonderdelen zoals rolluiken en steiger-gaten werden niet vergeten. Een pleidooi voor behoud door onderhoud en een geïllustreerd glossarium sluiten het boek af.

Inderdaad leiden zowel individuele als maatschappelijke gegevens in de praktijk tot miskenning en verwaarlozing van dit nochtans zo karakteristieke erfgoed. De kosten van een historisch correcte restauratie kunnen hoog oplopen, waardoor de keuze voor verwijdering of vervanging ten onrechte al te vlug wordt gemaakt. Jarenlange campagnes voor thermische isolatie verhieven de vernieuwing van ramen en deuren tot een haast onoverkomelijk automatisme. Gedeeltelijke of

volledige vernietiging van uitgerekend de details die het karakter van de huisgevel bepalen, zijn dan ook schering en inslag.

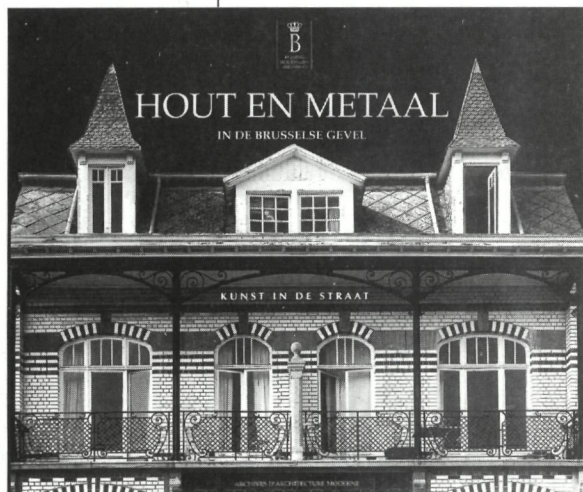
Allicht de grootste verdienste van dit boek, nog afgezien van de voortreffelijke documentaire kwaliteiten, is dat het doorheen het historisch inzicht wil sensibiliseren voor een beter onderhoud en waar nodig voor een adequate, historisch verantwoorde restauratie. Enkel een regelmatig onderhoud vermijdt immers onaangename dilemma's: de keuze tussen vervangen of restaureren, tussen een gangbare of een historisch verantwoorde restauratie, met eerbied voor materiaalauthenticiteit.

Jo Braeken

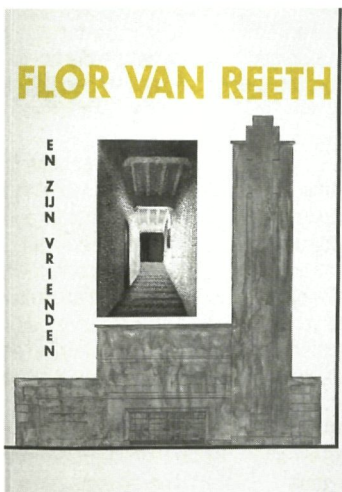
Eric Hennaut en Marie Demanet, *Kunst in de straat. Hout en ijzer in de Brusselse gevel*, Koning Boudewijnstichting, 1997 - 215 p., 800,-fr. ISBN 90 5130 246 0

FLOR VAN REETH EN ZIJN VRIENDEN

Naar aanleiding van het *Timmermans-jaar 1997* - de auteur overleed 50 jaar geleden - organiseerde de Stad Antwerpen-District Deurne onlangs een tentoonstelling rond leven en werk van architect-kunstschilder Flor Van Reeth (1884-1975). Flor Van Reeth, die tot de meest directe omgeving van Felix Timmermans wordt gerekend, woonde meer dan een halve eeuw lang aan de Boekenberglei te Deurne, met architect Jozef Huygh als buur. Een selectie aquarellen en bouwkundige ontwerpen werd daarbij aangevuld met werk van vijf vrienden die van betekenis waren in zijn leven: Felix Timmermans, de glazenier Eugeen Yoors en de schilders Frans Mertens, Jan Wouters en Ronald De Preter. Na de publicatie en bijhorende tentoonstelling *Modern Bouwen* in Deurne 1920-1940 (Roularta Books, 1996), leverde dit initiatief een verdere bijdrage tot de ontsluiting van de 'Jongse Bouwkunst' in Deurne. Inmiddels werd ook een tentoonstelling opgezet rond een andere ingezetene van deze Antwerpse deelgemeente, architect Renaat Braem.

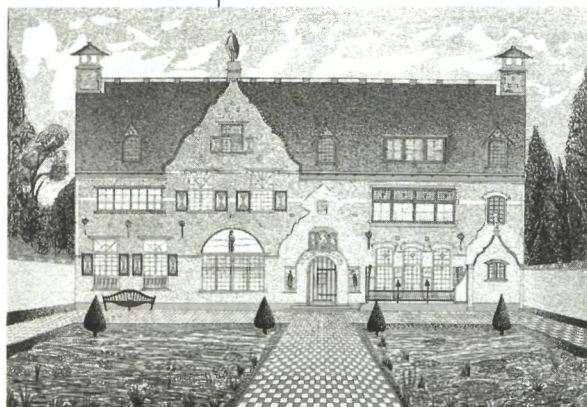

De catalogus *Flor van Reeth en zijn vrienden* is vooral opgevat als een monografie van het bouwkundig oeuvre van Flor Van Reeth. Een uitvoerig en rijk geïllustreerd overzicht van de loopbaan van de architect door Marc Browaeys, vormt het corpus van het boek. De beschrijving en situering van zijn realisaties en projecten wordt daarbij ruim gelardeerd met citaten uit de geschriften van Van Reeth, zijn tijdgenoten en critici. Het corpus wordt aangevuld door een biografische chronologie en een bibliografie, beide al even uitgebreid als gedetailleerd. Het catalogusgedeelte repertorieert - volledig in kleur - de tentoongestelde werken. Ronald De Preter stond hier in voor de prospectie en selectie. Wel jammer is dat in dit gedeelte niet ook enkele actuele kleuropnamen van zijn realisaties, met name de kerkinterieurs, werden opgenomen. Het resultaat is desondanks een bijzonder fraaie publicatie met een gedegen wetenschappelijke onderbouw.

Flor Van Reeth, ontwerp voor het "Breughelhuys" van 1907-08 (Jubelalbum Kring voor Bouwkunde 1900-1910)

Opgeleid met de theorie en de praktijk van de neogotiek, bouwt Flor Van Reeth als jonge twintiger in de lijn van de latere art nouveau. Als lid van *De Scalden*, een kunstenaarsvereniging die in Antwerpen een betekenisvolle rol speelt in de vernieuwing van de toegepaste kunst, ondergaat hij de invloed van de Engelse Arts and Crafts. De drie atelier-villa's die hij in 1908-1909 aan de Kapellei te Mortsel ontwerpt voor zichzelf, de beeldhouwer Floris De Cuyper en de schilder Edward Daems, ademen de intimistische, sober ambachtelijke sfeer van een Baillie Scott. In *De Bouwgids*, waarvan hij mede-oprichter is, wijdt hij in dezelfde periode lovende beschouwingen aan "de gemachtigde hervormers die van verre herinneren aan den landaardstijl" die hij herkent in Antoine Pompe en Fernand Bodson. Met Felix Timmermans ondernam hij in 1906 een reis langs de begijnhoven van Vlaanderen, waarin hij het ideaal herkent van organisch gegroeide eenheid-in-verscheidenheid, ontwikkeld uit constructieve logica en functionele noodzaak. Tijdens zijn gedwongen verblijf in Engeland (1914-1919) vindt hij bevestiging van zijn eigen inzichten in de kring rond Raymond Unwin, die hem wijst op de bouwkundige waarde en de voorbeeldfunctie van de Vlaamse begijnhoven voor de tuinwijkgedachte. De Tuinwijk Zuid-Australië die hij in 1921 te Lier realiseert is hiervan een directe transpositie. In 1925 staat Flor Van Reeth mee aan de wieg van *De Pelgrim*, een beweging die vanuit een militant katholiek en flamingantisch standpunt zowel reageert tegen het formalisme en de verouderde opvattingen binnen de kerk als tegen een zeker elitarisme binnen de wereld van de kunst. Streefdoel was een vrijere en meer authentieke religieuze kunst, met een eigen christelijk-humanitaire interpretatie van het begrip 'gemeenschapskunst', als antwoord op de art deco. Van Reeth's Boodschapskapel van het Heilig-Hartinstituut te Heverlee uit 1930-1931, met zowat 450 m² glas in lood door Eugene Yoors, geldt als belangrijkste plastische realisatie van de Pelgrim-beweging. De laatste vooroorlogse realisaties, onder meer de Sint-Walburgiskerk te Antwerpen en de Heilig Hartkerk te Lier, beide in 1995 beschermd als monument, getuigen van zijn bekomen vernieuwingszin voor de plastische monumentaliteit van de architectuur, ontworpen vanuit een specifieke functionaliteit,

die geen ornament behoeft. Hij plaatst zich hiermee op de lijn van Dudok. Binnen de nieuwe zakelijkheid blijft Flor Van Reeth desondanks een romanticus.

Met deze monografie krijgt ook dit aspect van de interbellum-architectuur de aandacht die het verdient.

Jo Braeken

Marc Browaeys (redactie), *Flor Van Reeth en zijn vrienden*, Stad Antwerpen-District Deurne
 ☎ 03/360.45.11 -
 fax 03/325.44.52, 1997, pp. 160.

GOTISCHE ARCHITECTUUR IN BELGIË

In de reeks *Architectuur in België* verscheen onlangs het deel over de gotische architectuur. Eerder werd reeds de 19de- en 20ste-eeuwse architectuur in 4 delen te boek gesteld. Met het deel *Gotiek* begint uitgeverij Lannoo aan een reeks over de oudere architectuur.

Een globaal beeld van het gotisch architectuurlandschap in België wordt niet al te dikwijls gemaakt. Literatuuronderzoek leerde dat de laatste synthese hiervan in 1971 geschreven werd door professor A.L.J. Van de Walle. Sindsdien werd veel studiewerk

Flor Van Reeth,
ontwerp voor een land-
huis "Hier is het stil"
van ca. 1906 (Verza-
meling Archives
d'Architecture
Moderne)

verricht en ontwikkelde de wetenschappelijke wereld nieuwe benaderingswijzen die in het boek naar voor komen.

Het werk wil een voor iedereen duidelijk leesbaar overzicht zijn, maar toch wetenschappelijk onderbouwd. Het boek bestaat uit 6 delen waarvan één deel het ambacht bekijkt in maatschappelijke context en één deel de nadruk legt op het gebruik van kleur. De andere thema's belichten de architectuur via de typologie.

Jan Esther begint het boek met een beeld over de werking van het middeleeuwse bouwbedrijf en verwerkt daarin de resultaten van recent onderzoek. In het hoofdstuk *kerkelijke architectuur* pleiten Thomas Coomans en Luc Francis Genicot voor een andere benadering van de typologie. Tot nog toe ging men te veel uit van materiaal en stylistische criteria. Veel belangrijker is het echter om de essentiële eigenschappen van de architectuur te evalueren in een bredere maatschappelijke context. In plaats van de opdeling in traditionele scholen en overgangsstijlen te hanteren opteert het boek voor een indeling per streek en een benadering met meerdere criteria, voor zover het wetenschappelijk onderzoek volgens deze nieuwe benaderingswijze reeds gebeurd is. In het boek delen de auteurs het land op in Scheldestreek, de kust, het Maasland, Brabant, Henegouwen, de Eifel en de Kempen voor wat betreft de kerkenbouw. De monastieke architectuur wordt in een afzonderlijk deel gesynthetiseerd, vertrekkende vanuit de observatie van de compositie en dispositie van de verschillende onderdelen.

De burgerlijke bouwkunst wordt opgesplitst in donjons en kastelen enerzijds en de stedelijke architectuur anderzijds. Dit laatste valt uiteen in het ontstaan en de ontwikkeling van de stad, de openbare gebouwen en de gotische woonst.

De geschiedenis van de woning was tot nog toe minder het onderwerp van wetenschappelijk onderzoek dan de religieuze of openbare gebouwen. Niets is echter zo geëvolueerd als de woning. De eigenaar had door de eeuwen heen een andere smaak, andere behoeften en andere gewoonten. De vergankelijkheid van het gebruikte materiaal beperkt bovendien het behoud. Steen doorstond het best de tijd maar was ook zeer duur. De oudste

gotische huizen werden gebouwd als woonst voor de elite van de stad en geven enkel een beeld van de wooncultuur van de toplaag.

Net zoals bij de andere thema's is het onderzoek in ruimere maatschappelijke context vrij recent. Niet alleen het gebouw op zich maar ook de bewoner en de verschillende aspecten van het interieur komen aan bod.

Het laatste deel van het boek gaat over een relatief nieuw thema: de kleurige afwerking. Lange tijd werd de aankleding van de architectuur eenvoudigweg genegeerd. Toch is de kleurige afwerking een wezenlijk onderdeel van dat gotische interieur en zelfs van het exterieur. Marianne Buyle, kunsthistorica en restauratrice levert aan de hand van enkele schitterende voorbeelden het bewijs van ons kleurrijk verleden.

Het boek is er in geslaagd een verantwoorde synthese te brengen van wat gotische architectuur in ons land in werkelijkheid is. Het is zonder meer de verdienste van dit boek om voor het eerst een globaal beeld van de gotiek te evoceren binnen een bredere context. Naast de traditionele benade-

ringwijze is plaats voor andere invalshoeken van de architectuur en de uitbreiding van de typologische benadering: de socio-economische benadering, de iconologie en symboliek, en de discussie rond de term architecturale school. Dit wordt ondermeer vertaald in nieuwe thema's: de mensen in en rond het bouwbedrijf, de middeleeuwse woonst en de kleur, wat onmiskenbaar bijdraagt tot een betere kennis van de kunst en de geschiedenis van de middeleeuwen. Ook werd er bijzonder veel aandacht geschonken aan de illustraties. Foto-graaf Oswald Pauwels verzorgde een groot aantal kwalitatieve kleurenfoto's die van het boek ook een boeiend en mooi kijkboek maken.

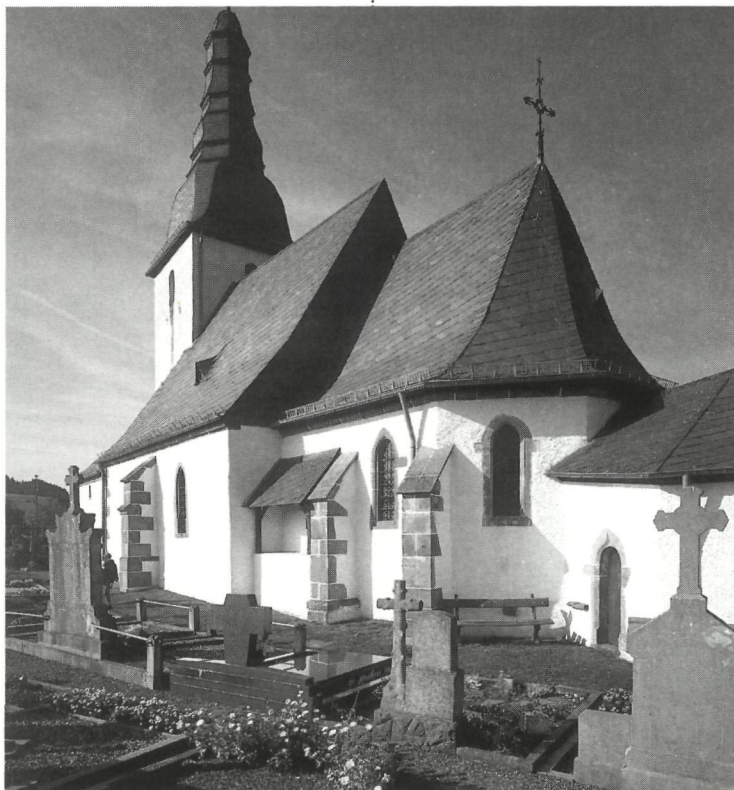
Tom Lenaerts

Gotische Architectuur in België.

Uitgeverij Lannoo, Tielt

ISBN 90 2093162 8

240 p. - 2.950 BEF

De Sint-Hubertuskerk
van Weweler-Burg
(foto O. Pauwels)

De keuze van M&L

In deze rubriek brengt M&L voortaan een keuze van recent verschenen boeken uit binnen- en buitenland, die ons belangrijk of interessant lijken of die wij gewoon mooi vinden. Architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, bouw- en restauratietechnieken, industrieel erfgoed, historische interieurs, parken en tuinen, kortom de thema's van M&L komen aan bod. Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen, tijdens de kantooruren, na afspraak.

Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156/7
1000 Brussel
tel. 02/553.82.27
fax. 02/553.82.05

Patrimoine, temps, espace

Patrimoine en place, Patrimoine déplacé

François Furet (red.)
Parijs, Fayard, 1997, 437 p.,
ISBN 2-213-59851-7

Handelingen van de *Entretiens du Patrimoine-1996*, gewijd aan de principes van behoud en bescherming van het erfgoed 'in situ'.

In dienst van het erfgoed

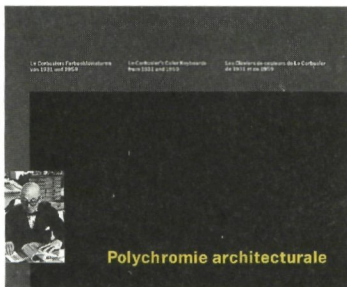
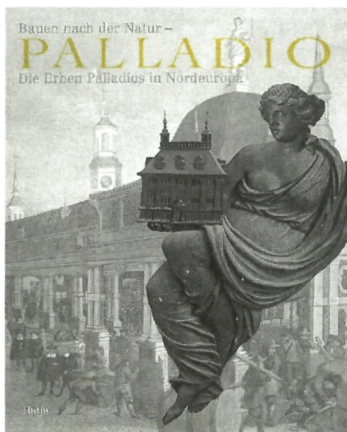
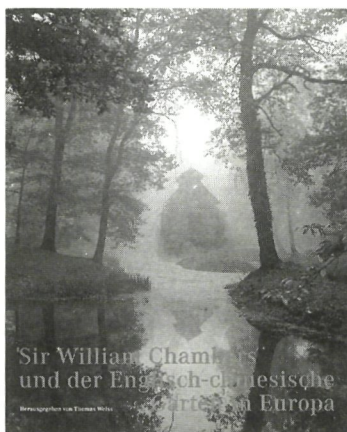
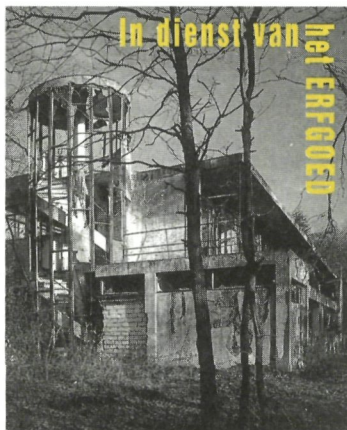
Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997
Jaarboek Monumentenzorg 1997
Peter Don (red.)
Zwolle, Waanders Uitgevers, 1997,
360 p., ISBN 90-400-9996-0

Veelzijdige kroniek van de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg, naar aanleiding van zijn 50ste verjaardag.

Palladio

Bauen nach der Natur, Die Erben Palladios in Nordeuropa
Jörgen Bracker (red.)
Ostfildern-Ruit, Verlag Gerd Hatje,
1997, 314 p., ISBN 3-7757-0694-1

Opstellen over de invloed van Andrea Palladio op de architectuur van Noord-Europa van de renaissance tot het classicisme, uitgegeven ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling in het Museum für Hamburgische Geschichte.

Joseph Ramée

International architect of the revolutionary era

Paul V. Turner
Cambridge, Cambridge University Press, 1997 (2de druk), 350 p.,
ISBN 0-521-49552-0

Monografie over de Franse architect Joseph Ramée (1764-1842), die, opgejaagd door de Franse revolutie, een tijdlang in Leuven verbleef als eerste etappe in een nomadische trektocht doorheen Duitsland, Denemarken en de Verenigde Staten van Amerika.

Polychromie architecturale

Le Corbusiers Farbenklaviaturen von 1931 und 1959

Arthur Rüegg (red.)
Basel, Birkhäuser Verlag, 1997, 173 p., ISBN 3-7643-5612-X

Driedelige set met een reprint van de kleurstenen van Le Corbusier voor de behangpapierproducent Salubra uit 1931 en 1959, vergezeld van een studie over zijn kleurgebruik en zijn niet eerder gepubliceerde tekst *Polychromie architecturale*.

Le Corbusier & la Belgique

Patrick Burniat (red.)
Brussel, CFC-Éditions, 1997, 287 p.,
ISBN 2-930018-08-9

Congresboek van de VIIde *Recontres de la Fondation Le Corbusier* in het I.S.A.C.F.-La Cambre op 27 en 28 maart 1997, gewijd aan het werk van Le Corbusier en zijn invloed op het modernisme in België.

De Nederlandse tegel

Decors en benamingen 1570-1930
Jan Pluis
Leiden, Primavera Pers (distributie MAKLU Uitgevers, 1997, 696 p.,
ISBN 90-74310-26-5

Naslagwerk van de Nederlandse tegel met een catalogus van ca. 2600 systematisch geordende zwart-wit foto's van tegels uit de periode 1570-1930.

Comprendre l'eclectisme

Jean-Pierre Épron
Parijs, Norma Editions, 1997, 357 p.,
ISBN 2909283-291

Geëngageerd essay over het eclectisme als architectuur voor de nieuwe tijd, bekeken in het kader van de politieke debatten die het Frankrijk van de 19de en vroege 20ste eeuw doorkruisten.

Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa

Thomas Weiss (red.)
Ostfildern-Ruit, Verlag Gerd Hatje,
1997, 219 p., ISBN 3-7757-0637-2

Congresboek van een internationaal symposium gewijd aan het werk van William Chambers, één van de meest toonaangevende tuinarchitecten van de 18de eeuw, schepper van Kew Gardens bij Londen, en zijn invloed in Europa.

Metseltekens in West-Vlaanderen en Noord-Frankrijk

Een inventarisatie en systematische studie

Geert Hoornaert

Kortrijk, Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen (Archeologische en historische monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 35), 1997, 208 p.

Inventaris en studie van meer dan 1500 baksteenmetseltekens in West- en Frans-Vlaanderen.

Vesting Antwerpen

De Brialmontforten

Piet Lombaerde (red.)
Pandora/Snoeck-Ducaju & Zoon,
1997, 157 p., ISBN 90-5325-076-X

Globale studie over de grootste militaire versterkingswerken die België ooit gekend heeft: de Brialmont-omwalling en fortengordel rond Antwerpen uit 1860-1864.

Romanische Hallenkirchen in Europa

Hans Erich Kubach en Isolde Köhler-Schommer

Mainz, Verlag Philipp von Zabern,
174 p., ISBN 3-8053-1364-0

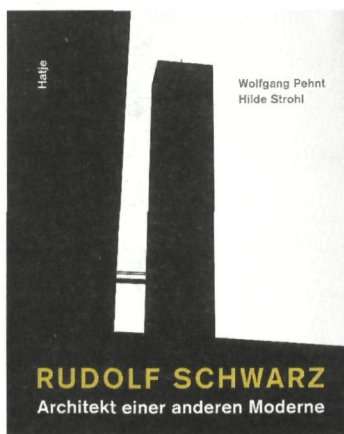
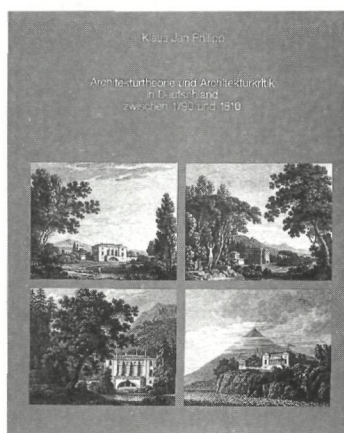
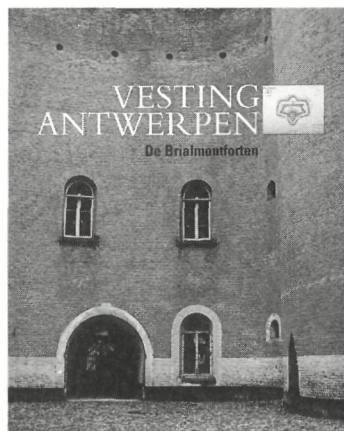
Gedetailleerde typologische inventaris en studie van kerken van het halletype uit de romaanse periode in geheel Europa.

Friedrich August Stüler 1800-1865

Eva Börsch-Supan en Dietrich Müller-Stüler

München/Berlijn, Deutscher Kunstverlag, 1997, 1036 p., ISBN 3-422-06161-4

Lijvige monografie en oeuvrecatalogus van Friedrich August Stüler, uitverkoren leerling en opvolger van Karl Friedrich Schinkel in het Pruisen en Berlijn van het tweede derde van de 19de eeuw.

Um 1800

Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790-1800

Klaus Jan Philipp

Stuttgart, Edition Axel Menges, 1997, 280 p., ISBN 3-930698-76-5

Het architectuurdebat in het Duitsland van het classicisme, vanuit het onderzoek van de toenmalige vak- en publiekspers, waarin de 'battle of styles' reeds volop woedde.

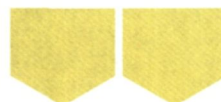
Rudolf Schwarz

Architekt einer anderen Moderne

Wolfgang Pehnt en Hilde Strohl

Ostfildern-Ruit, Verlag Gerd Hatje,
1997, 315 p., ISBN 3-7757-0642-9

Catalogus bij de rondreizende tentoonstelling naar aanleiding van de 100ste geboortedag van Rudolf Schwarz (1897-1961), gereputeerd kerkenbouwer in het Duitsland van het interbellum en de wederopbouw.

Buitenkrant

**ORIËTERINGSNOTA
MONUMENTENZORG (bis)**

In de *Binnenkrant* van ons november-decembernummer 1997 werd de *Oriënteringsnota monumentenzorg* van Vlaams Minister Luc Martens integraal afgedrukt.

Na de bespreking van deze nota in het Vlaams Parlement werd door vertegenwoordigers van de CVP, VLD, SP, VU en Agalev volgende motie van aanbeveling ingediend:

"Het Vlaams Parlement

- verheugt zich over de *Oriënteringsnota Monumentenzorg* die op 26 november 1997 besproken werd in de Commissie Leefmilieu en Natuur-behoud;

- benadrukt het belang van de monumentenzorg voor de ontplooiing van het algemene maatschappelijke leven in de Vlaamse Gemeenschap.

Monumentenzorg is immers veel meer dan investeren in stenen: inspanningen in monumentenzorg komen onder andere de kwaliteit van de leefomgeving, het toerisme, de werkgelegenheid en de economische sector ten goede. Wetenschappelijk onderzoek heeft bovendien aangetoond dat de overheidsinspanningen voor Monumentenzorg een enorm multiplicatoreffect hebben en dus veel meer opleveren voor de samenleving dan men oorspronkelijk geïnventariseerd heeft;

- zegt zijn steun toe aan de uitgangspunten en beleidsvoorstellen vervat in deze beleidsbrief;

- vraagt aan de Vlaamse regering voor de uitvoering van het Vlaamse Monumentenbeleid:

Het Raadhuis van
Hilversum in Nederland

- 1° het begrotingsprogramma "62.2 Monumenten en Landschappen" via een meerjarenplan aanzienlijk te verhogen om de structurele achterstand weg te kunnen werken. De uitvoering van deze uitstekende oriënteringsnota komt immers in het gedrang door de beperktheid van de financiële middelen die de Vlaamse regering hiervoor ter beschikking wenst te stellen;
- 2° via het Interministerieel Overlegcomité aan te dringen bij de federale regering om bijkomende fiscale maatregelen te treffen ten voordele van de eigenaars van beschermde monumenten en zodoende ook extra privé-kapitaal te mobiliseren voor de bescherming van ons bouwkundig erfgoed;
- 3° bij de uitwerking van opleidings-, werkgelegenheids- en herscholingsprojecten meer aandacht te besteden aan de kansen die monumentenzorg biedt voor ongeschoolde en laaggeschoolde werklozen;
- 4° in het algemeen een inclusief monumentenzorgbeleid te voeren en zodoende de in de Oriënteringsnota Monumentenzorg voorgestelde synergieën daadwerkelijk te realiseren.

Hugo Marsoul
Dirk Van Mechelen
Jacques Timmermans
Gerda Raskin
Johan Malcorps"

EUROPA NOSTRA AWARDS

Op 28 januari jongstleden maakte Europa Nostra de winnaars bekend van de jaarlijkse *Europa Nostra Prijzen voor conservatie en restauratie*. Het *Europa Nostra Award Scheme* werd op gang getrokken in 1978 en kent prijzen toe aan projecten die een buitengewone bijdrage leveren aan het behoud en de verbetering van het architecturaal en natuurlijk erfgoed in Europa. De prijzen worden toegekend in vier categorieën: de restauratie van gebouwen; de aanpassing van oude gebouwen aan nieuwe functies; de bescherming van een historisch of cultuurlandschap; nieuwbouw in beschermde gebieden. Voor 1997 werden ruim 150 dossiers ingezonden vanuit 21 Europese landen, en dit zowel door de particuliere sector als door nationale, regionale of lokale overheden.

Medailles

Op voordracht van een jury van restauratie-deskundigen, architecten en kunsthistorici, werd een *Medaille* uitgereikt voor de 6 'allerbeste' realisaties, te weten:

* De constante zorg besteed aan de instandhouding van het kasteel van Bornem (België), opgericht in de 9de- 10de eeuw, in renaissancestijl heraangekleed na 1568 en in 1887-1893 nogmaals grondig verbouwd door Henri Beyaert.

* De restauratie van de voorgevel en binnenpleingevels van de Oude Beurs, in Rijsel (Frankrijk), in 1652 in Vlaamse renaissancestijl gebouwd door Julien Destré.

* De restauratie/reconstructie van het Arany János theater, in Budapest (Hongarije), in 1909 gebouwd als music-hall *Parisiana* naar ontwerp van Béla Lajta in art decostijl-avant-la-lettre, in 1921 binnenin grondig verbouwd tot Blaha Lujza theater; na de Tweede Wereldoorlog in het

kader van de Stalinistische culturele politiek opnieuw -met inbegrip van de gevel- vermint tot kantoorgebouw en in 1962 bekleed met een gordijngewel in geschilderd staal met gele en blauwe beglazing.

- * De met zorg uitgevoerde herstelingswerken aan *Chastleton House*, Chastleton near Moreton-in-Marsh (Engeland), met inbegrip van de inboedel en de omgevende tuinen van dit Jacobijnse landhuis, tussen 1607 en 1612 gebouwd voor Walter

Jones, een welvarend wolhandelaar, jurist en politicus.

- * De herwaardering van het *Zamoyski Museum*, te Kozłówka (Polen), een voormalig barokpaleis uit omstreeks 1740 naar ontwerp van Józef Fontana, in 1870 in Second Empirestijl aangepast tot residentie van Konstanty Zamoyski, bezitter van een indrukwekkende verzameling schilderijen.

Gebouwen en verzameling bleven tijdens de Tweede Wereldoorlog grotendeels intact, al zou de ingebruikname als museum paradoxaal genoeg leiden tot de langzame aftakeling en verspreiding. Nadien een 20 jaar lang gebruikt als centraal depot van het ministerie van Cultuur, werd het paleis van Kozłówka in 1970 heropend als museum, begin datum ook van een geleidelijke herwaarderingcampagne.

- * De respectvolle binnen- en buitenrestauratie van het stadhuis van Hilversum (Nederland). Voor dit monument van het Nieuwe Bouwen, totstandgekomen in 1928-1931, ontwikkelde stadsarchitect Willem Marinus Dudok een totaalconcept gaande van het meubilair tot en met de omgevende tuinen. Rond twee binnenpatio's groepeerde hij qua inplanting, afmeting en functie ongelijke volumes -waaronder de markante toren-, niet alleen uit praktische overwegingen maar evenzeer omwille van het beoogde esthetisch effect. Naast de vervanging van ruim 700.000 gele parementbakstenen omvatten de werken ondermeer de vernieuwing van de door roest aangeaste stalen ramen, het herleggen van duizende nieuwe vloertegels, de modernisering van de technische voorzieningen en de opfrissing van de binnaankledingen en het meubilair.

Diploma's

Daarnaast werd aan een 29 als 'uitzonderlijk' bestempelde inzendingen een *Diploma* uitgereikt:

- * Het jachtopzienershuis *De Rode Poort*, in Sint-Michiels-Brugge (België), een voormalige, 17de-eeuwse grenspost met wachthuis.
- * Een traditionele 19de-eeuwse woning, bij Nicosia (Cyprus), waar tijdens de restauratiewerken vier Archaïsche tot Hellenistische rotsgraven werden ontdekt.

- * Het voormalige klooster van Panagia tou Sinti, bij Pafos (Cyprus), in oorsprong 16de-eeuws, vanaf 1927 verlaten en nu deels heropgebouwd, deels geconsolideerd als ruïne.

- * *Øksnehallen*, in Copenhagen (Denemarken), ooit Noord-Europa's grootste overdekte veemarkt, een tot 1950 optimaal functionerende constructie met bakstenen spouwmuren en volledig houten kap, naar ontwerp van stadsarchitect J.P. Fenger uit 1901.

- * *Brumleby*, bij Copenhagen, Denemarkens eerste allesomvattend sociaal huisvestingsproject, totstandgekomen na de cholera-epidemie van 1853, zelf het gevolg van overbevolking binnen de door fortificatiewerken omgeven oude stad. Nog datzelfde jaar verreezen op initiatief van de Deense Medische Vereniging de eerste acht woonblokken: moderne, gezonde huizen met eigen keukens en spoeltoiletten. Tien jaar later volgden tien nieuwe blokken, tussen 1892 en 1906 nogmaals uitgebreid met een kinderkribbe, gemeenschapshal, openbare badinstelling, school en door een coöperatieve gerund warenhuis

- * De uitbreiding, door Henning Larsens Tegnastue A/S, van de Ny Carlsberg Glyptoteek, Copenhagen (Denemarken), gebouwd in 1897 naar ontwerp van Vilhelm Dahlerup voor de kunstverzameling van brouwer Carl Jacobsen, en een eerste maal uitgebreid (en ingehuldigd) in 1906 naar de plannen van Hack Kampmann.

- * De restauratie van de oorspronkelijk 14de-eeuwse, rond 1530 in renaissancestijl herbouwde *Manoir de Chénier*, in Azay-le-Rideau (Frankrijk).

- * De restauratie van het *Petit Hôtel Labottière*, te Bordeaux (Frankrijk), een classicistisch herenhuis uit 1783-1788 naar ontwerp van architect Lanotte.

- * De restauratie van de *Manoir de Salverte*, te Heubecourt (Frankrijk), een 15de/16de-eeuwse vakwerkbouw.

- * De sanering van de historische stadskern van Tittmoning (Duitsland), waaronder de restauratie van het renaissance stadhuis.

Het neoklassieke theater van Drammen in Noorwegen

* De integratie van de ruïnes van het barokkasteel van Witten (Duitsland) uit 1701 in een hedendaagse glas-en-stalen nieuwbouw met culturele bestemming, naar ontwerp van Hans-Busso von Busse & Eberhard Carl Klapp.

* De restauratie van het Sint-Katharina gasthuis, te Rhodos (Griekenland), gebouwd rond 1391 door Domenico d'Allegna in de Joodse wijk van de middeleeuwse stad.

* De restauratie en herbestemming tot hotel en privé-museum van de *Arcontiko Argyrou*, te Messaria op Santorini (Griekenland), het neoclassicistisch (1888) landhuis van landeigenaar en wijnhandelaar George Argyros, gedeeltelijk vernield door de aardbeving van 1956.

* De restauratie van het 15de-eeuwse, in de 16de eeuw vergrote kerkje van Szamosujlak (Hongarije).

* De restauratie van de paardenmolen uit 1906, in het stadspark van Budapest (Hongarije).

* De restauratie en herbestemming tot stadsbibliotheek van het 16de-eeuwse Palazzo Maggi, te Nogara (Italië).

* De restauratie van de voorgevel van de Rotunda-parochiekerk, te Mosta (Malta), gebouwd in de eerste helft van de 19de eeuw door architect Giorgio Grognet naar het model van het Romeinse Pantheon.

* De nauwkeurige reconstructie van het neoklassieke theater van Drammen (Noorwegen), gebouwd na de stadsbrand van 1866 naar ontwerp

van de Zweed Emil Victor Langlet - toen één der meest toonaangevende Scandinavische architecten- en door brand vernield in 1993.

* De restauratie en herbestemming tot museum van een 16de/18de-eeuwse graanschuur in Campo de Ciptana, Ciudad Real (Spanje).

* De restauratie van het 15de/19de-eeuwse stadhuis/gerechtshof van Morella (Spanje).

* De heropbouw naar de plannen van architect Arcadi Pla i Masmiquel van de bedaking van de basiliek van Montserrat (Spanje), in een hedendaagse interpretatie van het renaissance-ontwerp van bouwmeester Miquel Sastre.

* De restauratie/heropbouw van de 18de-eeuwse abdijgebouwen van Pelouro Axeito, Caldelas de Tui, Pontevedra (Spanje).

* De sanering van Gamla Stan, in Eksjö (Zweden). De oudste vermelding van Eksjö, in Småland, gaat terug tot 1406. In 1568 werd het stadje door de Zweden zelf platgebrand om een hindernis op te werpen voor de terugtrekkende Deense troepen. Het werd heropgebouwd naar de plannen van de Vlaamse bouwmeester Arendt de Roy, bouwmeester van koning Erik XIV. In 1856 werd het zuidelijk deel van Eksjö opnieuw door brand platgelegd en heropgebouwd volgens een strak gridpatroon met brede lanen. Het dichtte, grotendeels uit houten woningen bestaande noordelijke stadsdeel, Gamla Stan, bleef bij gebrek aan geldmiddelen ongerept en werd na verloop van tijd het voorwerp van conserverende acties van de bevolking, waaronder de oprichting, reeds in 1911, van een vereniging ter bescherming

van Eksjö. Sinds 1950 wordt Gamla Stan geleidelijk aan in overeenstemming gebracht met hedendaagse verwachtingen inzake comfort, op initiatief van de stad maar in nauwe samenspraak met de inwoners.

- * De restauratie van de 19de-eeuwse serres in het kasteeldomein van Pregny, Chambésy (Zwitserland), gebouwd rond 1860 in opdracht van baron de Rothschild, wellicht naar de plannen van de Engelse architect Joseph Paxton en diens schoonzoon George H. Stokes.
- * De hermodellering en aanpassing aan hedendaagse gebruiksnormen van *Cockerell Building*, in Cambridge (Verenigd Koninkrijk), de enige gebouwde vleugel van een ambitieus neoklassiek concept tot huisvesting van de universiteitsbibliotheek, ontworpen in 1834 door C.R. Cockerell.
- * De grondige oprissing van *Culross 'Palace'*, in Fife (Schotland), een laat 16de-/ vroeg 17de-eeuwse handelaarswoning gebouwd voor industrieel en politicus Sir George Bruce.
- * De restauratiecampagne van *Crom Estate*, Newtownbutler, Co. Fermanagh (Noord-Ierland), een 684 hectare groot domein met een rijke biologische verscheidenheid, deels teruggaand op de landschappelijke aanleg van William S. Gilpin uit 1838, onverminderd nog de talrijke over het landschap verspreide beschermde constructies.
- * De restauratie en herwaardering van *The Dairy and Water Gardens*, in

een uithoek van Waddeston Estate, Buckinghamshire (Verenigd Koninkrijk), een reeks 19de-eeuwse Victoriaanse constructies in traditionele 18de-eeuwse Franse stijl, gebouwd door een plaatselijk architect in opdracht van Baron Ferdinand de Rothschild als onderkomen voor zijn veestapel.

- * De restauratie van de neoklassieke *Dissenter's Chapel* op de *Kensal Green* begraafplaats in Londen (Verenigd Koninkrijk). De neo-Griekse 'Kapel voor Andersdenkenden' op dit *Cemetery of All Souls*, Londen's eerste privé-begraafplaats, werd afgewerkt in 1834 naar ontwerp van John Griffith of Finsbury. Aanvankelijk uiterst sober gehouden, werd de kapel in 1870 voorzien van gewelven, gasverlichting en een rijk decor van sjabloonmotieven en marmeringen. De ingebruikname van een nieuw crematorium en Anglikaanse kapel, na de Tweede Wereldoorlog, effende de weg naar de buiten dienststelling en een onomkeerbaar lijkend verval. Op initiatief van ondermeer *English Heritage*, en met het oog van de openstelling van de begraafplaats als openbare ruimte, werd de kapel na restauratie en geschiktmaking in 1997 met een educatieve bestemming ter beschikking gesteld van de *Friends of Kensal Green Cemetery*.

Marcel M. Celis

Uitgebreider commentaar bij de gelauwerde realisaties kan gevonden worden in een *Special Edition: Europa Nostra Awards van de Europa Nostra Newsletter*.

Ook de deelnameformulieren voor de 1998 *Europa Nostra Awards* (in te dienen voor 1 juni 1998) kunnen bekomen worden via Christiane van Jole, Europa Nostra België, 2930 Brasschaat, tel. 03/6517667, fax 03/6520047.

DE SCHATKAMER IN HET JUBELPARKMUSEUM IN BRUSSEL

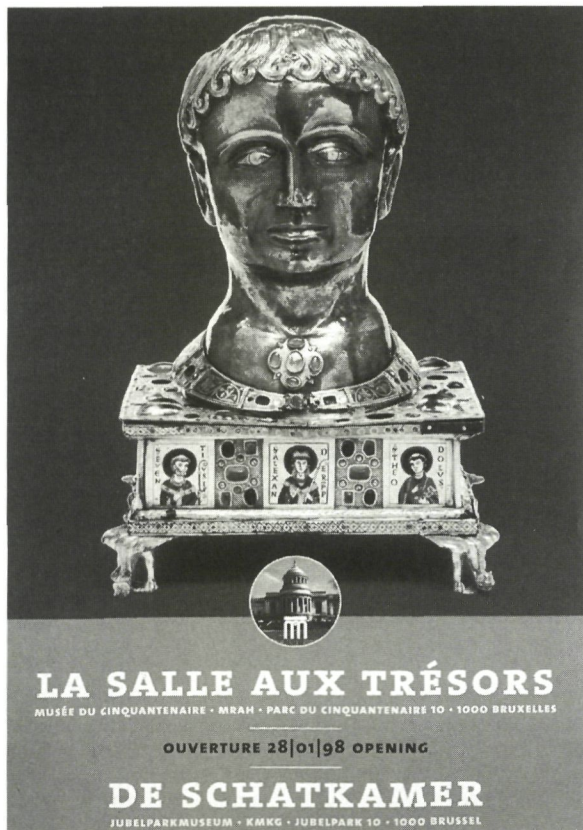
Op 28 januari opende het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis in het Jubelpark een nieuwe prestigieuze zaal, gewijd aan de Romeinse en Maaslandse Kunst. Deze collectie is één van de oudste en belangrijkste van het museum, met interessante stukken als het prachtige kruis van Hugo d'Oignies en de ivoeren diptiek van Genoelselderen uit het einde van de 8ste eeuw. In de ronde zaal worden onder de algemene noemer *Romaanse Kunst* stukken tentoongesteld uit de middeleeuwen vanaf de 7de eeuw tot het midden van de 13de eeuw. Met gedempte verlichting wil men de sfeer oproepen van een schatkamer van een kerk. Er is edelsmeedwerk, metaal, ivoorkunst, textiel, glas in lood en houtsculptuur te zien.

Het Maasland was in deze periode een belangrijk productiecentrum van edelsmeedkunst en metaalkunst met steden als Hoei, Luik en Maastricht en abdijen zoals Stavelot. Namen als edelsmid Godfried van Hoei lieten meesterwerken na als de hoofdreliekhouders van paus Alexander en een draagbaar altaar van circa 1150. Het is vooral interessant qua technieken: gegraveerd en verguld geelkoper, gedreven zilver, groeven-email, vernissen, stenen en bergkristal. Ook de iconografie is belangwekkend, door bijvoorbeeld de typologie van thema's uit het oude en het nieuwe testament op het draagaltaar. Er is ook een opmerkelijke reeks van vier reliekhouders in de vorm van een

Gamla Stan in Eksjö in Zweden

architecturale puntgevel, afkomstig uit de Sint-Servaaskerk in Maastricht. Reliekhouders bestaan in tal van vormen. Het reliquarium van Maria van Oignies is een fylacterium met aan de voorzijde email en filigraanwerk en aan de achterzijde een gegraveerde voorstelling van Christus. De relieken van het heilig Kruis, dat meegebracht werd door de kruisvaarders, waren meestal gevat in reliekhouders in kruisvorm, of soms ook in een rijk versierd paneel of in een triptiek. Een hoogtepunt in deze verzameling is de bekende geelkoperen doopvont van Tienen, vervaardigd in Brabant of het Maasland in 1149 en versierd met voorstellingen van het doopsel, de kruisiging, heiligen en een tronende Christus.

De voorwerpen in ivoor nemen een belangrijke plaats in binnen deze stijlperiode. Ivoor werd voor diverse doeleinden aangewend: als boekband, als diptiek of triptiek, voor kleine doosjes (pyxis), liturgische kammen en reliekhouders. De zogenaamde diptiek van Genoelselderen is in feite een tweeledige boekband uit de 8ste eeuw, met aan de ene zijde de triomferende Christus en aan de andere de boodschap en het bezoek van Maria aan Elisabeth.

De vrijstaande houtsculptuur, verlaten sinds de heidense oudheid, komt terug op vanaf de 10de eeuw, met hiëratische beelden van Maria met haar kind. Meestal waren er in deze oude beelden ook relieken opgeborgen. De oudst bewaarde houten beelden uit ons land komen uit het Maasland, onder andere de statige 11de-eeuwse Sedes Sapientiae, de zetel van de wijsheid, uit de kerk van Hermalle-sous-Huy.

In deze periode werd ook in steen gewerkt, niet alleen voor de versiering van de architectuur (kapitelen, consoles, timpanen en zuilenbeelden), maar ook voor grafstenen en kerkmeubilair

▲ Hoofdreliëhouder van paus Alexander (1145) (foto KMKC)

◀ Diptiek van Genoelselderen (8ste eeuw), bezoek van Maria aan Elisabeth (foto KMKC)

zoals doopvonten. De bloei van de Maaslandse en de Scheldelandse 'school' is mede te wijten aan de uitstekende kalksteen van deze streken en de uitmuntende ambachtsslui. De collectie van 12de-eeuwse doopvonten is uniek, zoals deze van Tongeren, Achêne, Veerle en Villers. Omdat al deze kunstwerken in een museale omgeving van hun oorspronkelijke functie en omgeving vervreemd zijn, probeert de nieuwe schatkamer de kunsthistorische samenhang te herstellen en ze als waardevolle en unieke kunstwerken te tonen. Deze nieuwe opstelling past in een grootscheeps reorganisatieprogramma van de Koninklijke Musea, waar ook een nieuwe presentatie van de verzameling kostuums en textiel voorzien is in de loop van 1998.

Marjan Buyle

Het bezoek aan de schatkamer is inbegrepen in de algemene toegangsprijs (gratis toegang elke eerste woensdagnamiddag van de maand), van dinsdag tot zondag van 10 tot 12 en van 13 tot 16u. Informatie: 02/741 72 14

Publicaties:

J. LAFONTAINE-DOSOGNE, *Inleiding op de Romaanse en Maaslandse kunstverzameling van de KMKC*, in *Musea Nostra*, Brussel, 1989.

Het leven in de middeleeuwen, educatieve publicatie voor basisonderwijs.

HISTORIC GARDENS REVIEW - LA REVUE DES JARDINS HISTORIQUES

Opvolger van *European Gardens* en een onderdeel van "Les itinéraires culturels du conseil de l'Europe" werd de titel aangepast om de nadruk op de historische aspecten van parken en tuinen in de hele wereld te leggen. *Historic Gardens Review / La revue des Jardins Historiques* is het tijdschrift van de *The Historic Gardens Foundation*, UK charity (N° 1044723), opgericht in 1995.

De stichting wil een netwerk vormen tussen allen die bezig zijn met het behoud, de restauratie en het beheer van historische tuinen en parken. Zij wil overheden sensibiliseren en het groot publiek stimuleren en dit belangrijk deel van ons cultureel erfgoed promoten.

Nog steeds hebben overheden minder oog voor historische tuinen en parken dan voor het gebouwde patrimonium en de natuurgebieden.

De vereniging en haar tijdschrift willen die ongelijkheid helpen wegwerken en historische tuinen en parken een juiste plaats op het cultureel toneel bieden. Om haar doelstellingen te realiseren organiseert de stichting colloquia en heeft het een site geopend op Internet: <http://members.aol.com/histgard/>

Het herfstnummer van het tijdschrift behandelt volgende onderwerpen: Archeologie en de meer verfijnde restauratie van historische tuinen. Tuin- en parkbeheer in Frankrijk op regionale leest geschoeid. Gaat de veiligheid van de tuinenbezoeker voor de authenticiteit? Een buitengewoon verjaardagsgeschenk voor de Britse koningin-moeder. Een pleidooi voor de heropbouw van het chinees huis in *Le Désert de Retz*. Bomen en hagen: geschikt gereedschap geeft de beste resultaten. Boekbesprekingen. In memoriam Robert Carvallo - Villandry. Een goed nieuws rubriek. Een slecht nieuws rubriek.

Herman Van den Bossche

Het Cluysenaar-station
in Zandbergen
(foto W. Rawaens)

Historic Gardens Review/La Revue des Jardins Historiques verschijnt 4 keer per jaar. Uitgever: Gillian Mawrey.

Men kan lid worden van de vereniging en zich abonneren op het tijdschrift door overschrijving of eurocheque van £25 aan en op naam van *The Historic Gardens Foundation*, 34 River Court, Upper Ground, Londen SE1 9EP, UK (tel.: 0044 0171 633 9156 & fax: 0044 0171 401 70728).

CAMPAGNE OPEN MONUMENTEN

Onlangs trad de jongste campagne *Open Monumenten* van de Koning Boudewijnstichting in haar tweede fase. Van de 24 ontsluitingsprojecten die in een eerste fase een adviesbeurs kregen, werden er 9 geselecteerd voor ondersteuning bij verdere uitwerking.

Het is reeds de tweede campagne waarbij de Koning Boudewijnstichting initiatieven ondersteunt die het publiek dichterbij de monumenten brengen: een openstelling, een deelaspect daarvan of een totaal andere manier om het erfgoed en zijn betekenis te ontsluiten. Liefst wordt een doordachte mix van middelen aangewend, die zowel het historische als het actuele belang van het monument in zijn context zichtbaar, voelbaar, beleefbaar maakt. Een cultureel geïnspireerde visie moet uiteraard het uitgangspunt blijven.

De huidige campagne verloopt in twee fasen. Een eerste fase van zes maanden is achter de rug. Ze ondersteunde de geselecteerde projecten met een beurs van 200.000 BEF, bedoeld om de initiatiefnemers in staat te stellen deskundig advies in te winnen bij de inhoudelijke reflectie, de conceptvorming, het opzetten van samenwerkingsverbanden, een langetermijn planning enzoverder.

Aan het einde van de eerste fase nam de jury 22 van de 24 geselecteerde projecten onder de loep, met het oog op een eventuele ondersteuning van de eigenlijke realisatie.

Hieruit werden er 9 gekozen voor verdere ondersteuning, variërend van 350.000 tot 1 miljoen BEF.

De keuze was gebaseerd op het inhoudelijke belang van het initiatief, eventueel op de exemplarische samenwerking als draagvlak voor het project, op de langetermijn aanpak en de slaagkans en uiteraard op het voorbeeldeffect ten aanzien van gelijkaardige of andere monumenten. Met het oog op dat vermenigvuldigingseffect werd tevens rekening gehouden met de geografische spreiding en de typologische verscheidenheid.

De selectie

* Sint-Truiden: creatie van een bezoekerscentrum Abdij, Stad en Regio, op het Kerkveld van de voormalige Sint-Trudoabdij (Stad Sint-Truiden).

* Gent, Sint-Amandsberg: ontsluiting van de Heilig-Hartkerk (G. Hoste), uitgaande van een sociaal en cultureel integratieproject voor de betrokken wijk (Kerkfabriek Heilig-Hart, Sint-Amandsberg).

* Westerlo-Tongerlo: ontsluiting van de Norbertijnenabdij, met bijzondere aandacht voor die gedeelten die niet fysiek toegankelijk zijn voor het publiek (Norbertijnenabdij van Tongerlo vzw).

* Mechelen: ontsluiting van acht historische kerken in de binnenstad (Directie Stedelijke Musea van de Stad Mechelen).

Gemeenschaps-
instelling De Zande te
Ruislede

* Heuvelland: duurzame ontwikkeling van de Kemmelberg in het kader van landschappelijke en cultuurhistorische exploratie (Regionaal Landschap West-Vlaamse Heuvels).

* Heverlee: ontsluiting van de Bood-schapkapel (Flor Van Reeth) en Helleputvleugel; neogotiek en modernisme in één schoolcomplex (Instituut van het Heilig Hart vzw van Heverlee-Leuven).

* Zandbergen: herbestemming en ontsluiting van het voormalig spoorwegstation (J.P. Cluysenaar) als onthaalcentrum voor de ontsluiting van het industrieel erfgoed langs de Denderen Waaslijn (Davidsfonds Zandbergen-Grimminge).

* Laken: ontsluitingsproject voor funeraire sites; educatief begeleidingssysteem voor bezoekers van het Grafbeeldhouwersatelier Ernest Salu - Museum voor Grafkunst (Epitaaf vzw).

* Ruislede: ontsluiting van de Gemeenschapsinstelling De Zande, met het Penitentiair Landbouwcentrum als bevoorrechte partner (Gemeenschapsinstelling voor Bijzondere Jeugdbijstand De Zande).

Marcel M. Celis

Voor verdere inlichtingen:
Koning Boudewijnstichting,
Campagne Open Monumenten,
Brederodestraat 21, 1000 Brussel,
☎ 02/511.18.40 - fax:
02/512.00.35

PETER CALLEBOUT

Peter Callebout werd geboren in Londen (1916), als zoon van de architect Ernest Callebout. Na een klassieke opleiding aan de Academie voor Schone Kunsten in Brugge, leerde hij het vak in het atelier van zijn vader. Daarnaast kwam hij via zelfstudie in contact met de moderne architectuur en met regionale bouwculturen, waaruit hij onder invloed van zijn ambachtelijke traditie een eigen architectuurbenadering zou distilleren.

In 1949 realiseerde Callebout zijn eerste woning. Zijn architectuurproductie zou zich, behoudens een paar uitzonderingen, beperken tot kleinschalige projecten. Niet alleen zijn Engelse nationaliteit, maar ook zijn werkmethode en ingesteldheid speelden hierin een grote rol. Voor hem was een grondige dialoog met de bouwheer noodzakelijk. Ook voelde hij zich nauw betrokken bij de uitvoering: *"Om goed te bouwen moeten ontwerp en uitvoering in één hand blijven... Er moet als het ware fysisch (sic) contact zijn tussen gebouw en ontwerper"*. Bovendien beschouwde hij zijn architectuuroopdrachten niet als een vorm van broodwinning. Alhoewel hij openstond voor discussie, had hij als overtuigd individualist moeite met de complexiteit van grootschalige opdrachten. Daarom bleef hij voornamelijk de architect van de eengezinswoning, een opdracht die hij schitterend vervulde.

Als autodidact bracht Callebout een ondogmatische architectuur voort. Tijdens het langdurige ontwerpproces - wars van vooropgezette schema's of academische modellen - wist hij de complexiteit van de opdracht meestal

te vertalen in een eenvoudig, vanzelfsprekend geheel. Ondanks de toevalligheden van elk bouwproces zijn in het oeuvre meer algemene karakteristieken en dieperliggende invloeden terug te vinden. Callebout heeft altijd een grote bewondering voor het vroege werk van Mies van der Rohe betoond. De plattegronden van een aantal vrijstaande woningen, minimale composities van lijnen die reeds als 'tekening' fascineren, drukken een maximale ruimtelijkheid uit. Voor Peter Callebout is de ruimte als werkelijkheid van de architectuur essentieel. Die essentie probeert hij - met de studiemquette als voornaamste instrument - telkens weer op een andere manier te benaderen.

Het meest oprechte eerbetoon aan van der Rohes' devies *"less is more"* is het museum Valerius De Saedeleer. De skeletstructuur vormt samen met de vloer, de uitragende 'zijvlakken' en het plafond een open kijkdoos over het glooiende landschap. Door het natuurlijke materiaalgebruik en haar verbondenheid met de omgeving bezit de tentoonstellingsruimte echter niet de abstractie en monumentaliteit van Mies van der Rohes' naoorlogs werk.

Ondanks hun functionele logica bezitten Callebouts gebouwen een 'organische' dimensie en een traditioneel - soms vernaculair - materiaalgebruik. Hij heeft uit regionale bouwtradities het modernistisch vocabularium getransponeerd tot een eigen architectuurdomein. In zijn werken verliezen modern en traditioneel, functioneel en organisch dan ook hun waarde als stijlbepalingen.

Het regionale aspect van Callebouts architectuur vindt zijn oorsprong vooral in de Scandinavische en de traditionele Japanse architectuur, zoals blijkt uit de eenvoud van het interieur, het overkragende zadeldak en de integratie van de woning in de gebouwde omgeving. Het integreren van het gebouw in de omgeving is altijd een essentiële conditie voor Callebout. Callebouts oeuvre wordt ook gekarakteriseerd door een doorgedreven normalisatie en standaardisatie, eigen aan de Japanse bouwkunst. Veelal zijn de woningen opgebouwd volgens een bepaalde modulering of een skeletconstructie die een logische planopdeling mogelijk maken. Callebout experimenteert met de idee van structuur als drager - al dan niet zichtbaar en ingevuld met traditioneel materiaal zoals glas, hout en baksteen. Door de eenvoud van de concepten en de uitgekende detaillering verleende Callebout "less is more" als het ware een sociale dimensie.

Callebouts engagement is niet alleen af te leiden uit zijn interesse voor en daadwerkelijk gebruik van industrialisatie in het bouwproces. Hij was van oordeel dat het beroep van architect stervende was en dat er alleen toekomst was voor de designer. Het intuïtieve ontwerpen moest vervangen worden door een ernstige analyse van het probleem waarbij gezocht moest worden naar de meest rationele oplossing en productie. Ook zijn attitude als professor is tekenend voor zijn engagement. Hij was één van de schakelfiguren in de veranderingen van de architectuurschool van *La Cambre*. In 1968 schaarde hij zich aan de zijde van de studenten. Het docentschap interpreteerde hij als een systematische reflectie op architectuur en hij durfde het aan om sociale thema's te introduceren in de ateliers en onderzoeksprojecten.

Callebouts werken zijn nog steeds actueel door hun 'tijdloos' karakter. Zijn oeuvre vertoont gelijkenissen met realisaties van jonge architecten, die zich inspireren op de modernistische ideeën van de jaren '50 - met een minimum aan middelen vorm geven aan het programma en de inhoudelijke gelaagdheid van elke opdracht. Uiteindelijk deelt Callebout met hen dezelfde attitude: het ontwikkelen van een authentieke architectuurbenadering uit eigentijdse condities en persoonlijke voorkeuren. Callebout overleed in

Brussel op 3 augustus 1970.

Marcel M. Celis

Peter Callebout, De Singel, Desguinlei 25, Antwerpen, van 23 januari tot 15 maart 1998, open van dinsdag tot en met zondag van 14 tot 18 uur. Toegang gratis. Inlichtingen: besprekingsbureau De Singel ☎ 03/248.28.28
In de reeks *Vlees en Beton* verscheen bij A.A. 50 het oeuvre-overzicht van Peter Callebout als catalogus bij de tentoonstelling. Deze publicatie is samengesteld door Ronny De Meyer. De auteurs zijn Hedwig Spellers en Gert Van Konkelberge.

ERRATA

Glasramen

In VANDEN BEMDEN Y. en WAUTERS H., *De gebrandschilderde glaspanelen uit de Sint-Stefanuskerk te Nederokkerzeel*, in M&L 16/6, november-december 1997, werden de foto's pagina's 55, 58, 59, 61, 62 (1 en 2) en 63 te goeder trouw maar ten onrechte toegeschreven aan Y. Vanden Bemden in plaats van aan glazenier H. Wauters. Op pagina 58 prijkt dan weer verkeerd een kleurenfoto van het paneel ná restauratie, daar waar het bijschrift het tegendeel beweert. Hierbij dan ook het correcte plaatje.

Landschapsrelicten

Aandachtige lezers hebben ongetwijfeld enige moeite gehad met de - onvolledige - laatste paragraaf van ANTROP M. en VAN HUFFEL S., *Landschapszorg in Vlaanderen. Atlanten van de relicten van de traditionele landschappen*, in M&L 16/5, september-oktober 1997, Binnenkrant, pagina 8. Hierbij de correcte versie. "De integratie van beide benaderingswijzen van landschapsbeschrijving kan ongetwijfeld gans nieuwe horizons openen inzake landschapsbescherming en -beheer in Vlaanderen. Met echter steeds de prangende vraag om het hoekje: bestaat er in Vlaanderen nog voldoende politieke belangstelling om landschappelijk te redden wat er nog te redden valt? Of evolueren we tot een landschappelijke nomansland en zullen we op termijn enkel het genot van het authentieke landschap kennen in de buurlanden (en in Wallonië)?"

Rodin

Bij de kleurtekening van *De Wetenschap, Handel en Landbouw* in L. DE CLERCQ en andere, *Drie gesculpteerde beeldengroepen op de muur van de koninklijke stallen in Brussel*, in M&L 16/6, november-december 1997, pagina 31, verdween de legende ten dele.

Naast de kleurblokjes onder 1. *Scheema van het schadabeeld had moeten staan:*

korstvorming	cohesieverlies
micro-organismen	afschilferingen
mossen	erosie
voegen	vormlacunes

M&L CITAAT

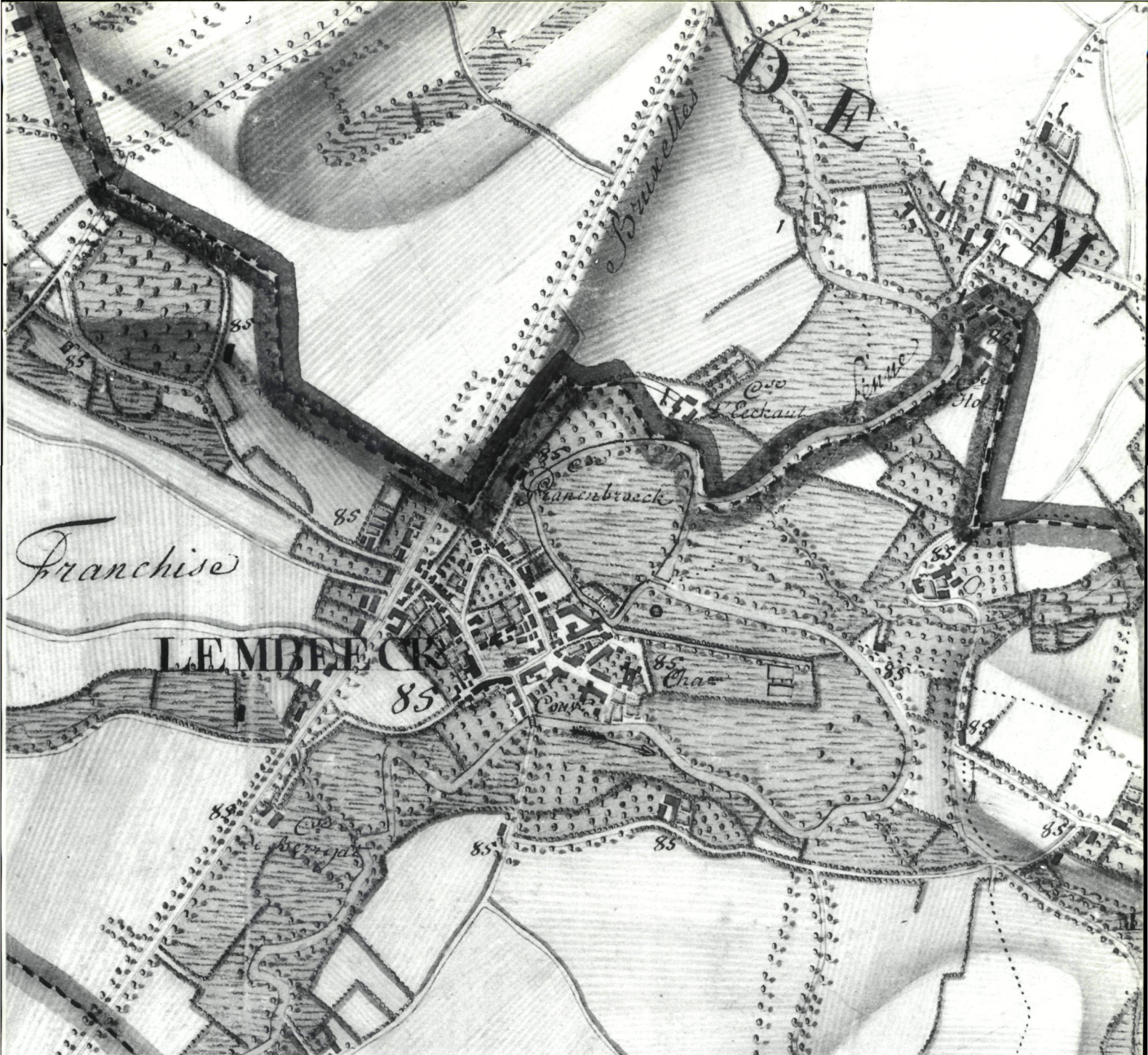
*"Je n'aime pas les maisons neuves:
Leur visage est indifférent;
Les anciennes ont l'air de veuves
Qui se souviennent en pleurant."*

uit: Sully Prudhomme, *Les Vieilles Maisons*.

**Ik hou niet van nieuwe huizen:
Onverschillig van gelaat;
De oude lijken weduwen
wier herinnering op tranen staat.**

Graaf de Ferraris,
het kasteelbeluik
van Lembeek.
Detail uit de
kabinetskaart der
Oostenrijkse Neder-
landen, 1771-1777
(Brussel, Nationaal
Geografisch
Instituut)

zijn achternicht Claire Eugénie d'Ursel trouwde en drie zonen kreeg; en Jeanne Françoise (1621-1657) die door haar verbintenis met François Gabriel van Rodoan, barones van Fontaine l'Evesque werd.

De stapsgewijze verwervingen, de bouw van het nieuwe kasteel, de aanleg van de heerlijke tuinen en hun inrichting vergden een hele investering, waarmee een kapitaal van 95 000 fl gemoeid was; de uitgave van 6 000 fl voor de constructies in Galmaarden was in vergelijking daarmee een peulschil. In ruil kregen de bouwheren een fraai hof van plaisantie, waarvan het schema voor de aanleg en inrichting beantwoordde aan de vereisten van hun tijd, zoals uit de vergelijking met de aanbevelingen van Olivier de Serres blijkt. Het kasteeldomein besloeg het hele

meandergebied en was toegankelijk via een poortgebouw geïntegreerd in een neerhof met varkens- en paardenstallen, schuur, ast en een galerij die ten westen, aan de dorpszijde lagen en uitkeken op een voorhof; het hoger gelegen kasteel was voorafgegaan door zijn *haute cour* of opperhof met fontein en lag er ten oosten van. Achteraan, ingeschreven in een rechthoek in de meander van de Zenne, lagen de heerlijke tuinen, omringd door boomgaarden, weiden en een warande. De oude toren die Matthieu Bollin in 1601-1602 tekende, was na verbouwing in gebruik als duiventoren en lag naast de noordelijk gelegen heerlijke watermolens, die Huygens later in beeld bracht.

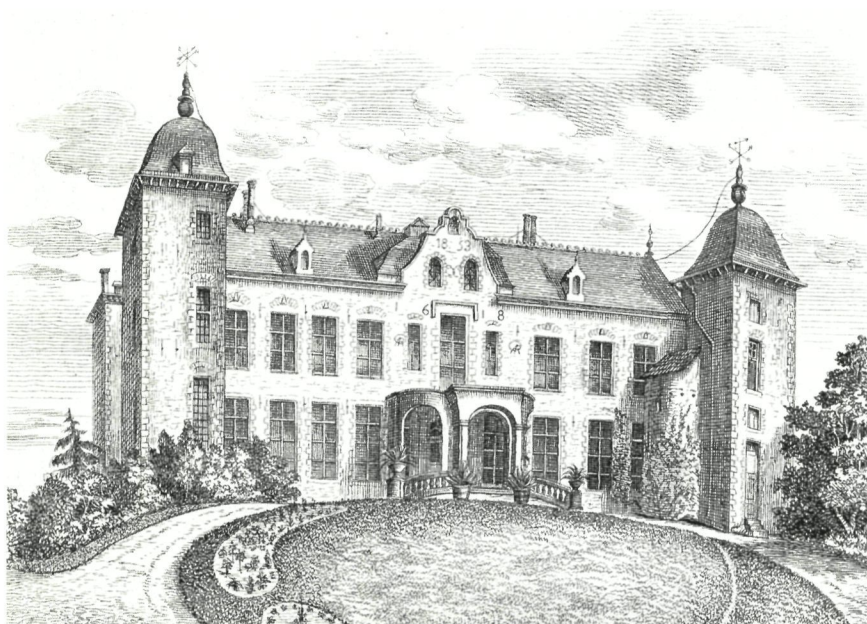

'T Felt, *Het kasteel van Lembeek*. Lithografie naar een tekening van L. Everaert, gepubliceerd in EVERAERT L., BOUCHERY, J., *De Geschiedenis der oude vrijheid Lembeek*, 1876

“EEN VERKWIKKING VOOR DE GEEST”

Toch moet de creatie van het hof van plaisantie niet enkel rangbevestigend bedoeld zijn geweest; naast het economisch aspect mag men het recreatieve ervan zeker niet onderschatten. Olivier de Serres, een rijke bron voor de praktische aspecten over huizen van plaisantie, maar ook een goede toetssteen voor de tijdsgeest, neemt elke gelegenheid te baat om erop te wijzen hoe men het nuttige steeds aan het aangename kan paren. Bij de parterretekeningen die zijn boek illustreren, noteert hij: “*Ce sont les ornemens du jardin de plaisir, destinés au contentement de la vue. Recréent aussi l'esprit, les précieuses et douces senteurs, procédantes d'une infinité d'herbes et de fleurs qu'on y eslève d'entendement s'employe de grande affections, pour soulagement en ses sérieuses affaires*” (53).

Een zelfde strekking vinden we terug bij Justus Lipsius. Het belang dat deze rechtgeaarde humanist en neostoïcijn, in navolging van de lofzang op het landleven in het Oude Rome, aan tuinen hechtte en welke betekenis ze voor hem hadden, moet Guillaume bekend geweest zijn. Zoals zijn vader, die het Hof te Drootbeek in Laken als hof van plaisantie bezat, was hij immers met de humanistische cultuur vertrouwd en had hij op reis in Italië ongetwijfeld met de renaissancetuinen kennis gemaakt, en bovendien was hij contubernaal geweest in het huis aan de Parijsstraat te Leuven, waar Justus Lipsius een mooie stadstuin bezat (54). De interesse van Justus Lipsius voor bloemen en planten en vooral voor

tulpenbollen dateerde al van vroeger; ook in Leiden bezat hij een tuin. Hij correspondeerde met de bekende botanist Carolus Clusius, sedert 1592 verantwoordelijk voor de *hortus botanicus* in Leiden, die hem kostbare tulpen bezorgde. Ook andere relaties hadden hem in Leiden al bollen, knollen en zaden gestuurd en deden dat voor zijn Leuvense tuin ook. Toen Rubens, zelf een groot tuinliefhebber, Justus Lipsius portretteerde, was dat met tulpen in de achtergrond.

In zijn geschriften wordt zijn mening over tuinen en hun betekenis duidelijker. Hun pracht, hun ordelijkheid, de keurigheid van perken en bedjes vergeleek Lipsius met fraaie mozaïekvloeren, hun bonte bloemen noemde hij een streling voor de zintuigen. Hij veroordeelde de florale competitie om steeds iets nieuws of zeldzaams of exotisch na te jagen, en ook de ijdelheid die daar mee gepaard ging. Voor hem waren tuinen er niet voor luiheid maar voor rust, niet voor vertoon, wel voor een gematigd genoeg, ze waren een heilzame toevlucht uit de drukte en de beslommingen van alledag, een verkwikking voor de geest (55).

Wandelend in hun hof van plaisantie, genietend van de kleuren en geuren in de “*jardin boucquetier*”, proevend van het fruit uit de boomgaard en van de vruchten van de moestuin, moeten Guillaume Richardot en Anne de Rye dit alles hebben ervaren, mijmerend over de woorden van Justus Lipsius. Vooral toen het Twaalfjarig Bestand in 1621 niet verlengd werd, ze hun beide oudste zonen voor de

Abel Grimmer, *De Lente*, 1607 (paneel, 33 x 47 cm) (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, nr. 831). Een eveneens bij een rivier gesitueerde tuin met verhoogde plantenbedden, gescheiden door paden, en met planten en boompjes in potten en kuipen; tuiniers binden de klimplanten op het lattenwerk van een ‘wagen’ of ‘tonne’, en aan de overkant van de rivier is rond een vormlinde in de kasteeltuin een heerlijk feest aan de gang

"... DONNER AVEC LA NECESSAIRE COMMODITE, L'HONNESTE PLAISIR..." (1)

Onze kennis van het kasteeldomein in Lembeek putten we uit het testament van de bouwheren (2), uit Huygens' dagboek (3), en uit de jaarlijkse rekenboeken van de baljuws en ontvangers. Die bevatten kostbare inlichtingen (4). Het kasteeldomein blijkt op meer dan één punt te beantwoorden aan de aanbevelingen van "*Le théâtre d'agriculture et mesnage des champs* d' Olivier de Serres, seigneur du Pradel dans lequel est représenté tout ce qui est requis et nécessaire pour bien dresser, gouverner, enrichir et embellir la maison rustique" (5). De Serres (1539-1619) bundelt hierin de verworven kennis en opvattingen over aanleg en verstandig beheer van een landgoed en verwijst hierbij zowel naar auteurs uit de oudheid, als naar eigen ervaring en steunt voor meer dan één punt op Leone Battista Alberti's *De re aedificatoria* (1485) waarvan de eerste Franse vertaling in 1552 verscheen, en waarvan boek 9, over privé-architectuur, ook de tuinkunst behandelde.

Guillaume Richardot en Anne de Rye moeten ongetwijfeld vertrouwd geweest zijn met deze uitgave. Een vlugge confrontatie laat dit vermoeden. Terzelfdertijd reveleert de lectuur van Olivier de Serres één en ander over de samenstelling van een kasteeldomein en verheldert ze meer algemeen onze kennis van het uitzicht van tuinen bij een hof van plaisantie tijdens de eerste decennia van de 17de eeuw.

Olivier de Serre beveelt een rendabel en gezond beheer van het landgoed aan, tot welzijn van de eigenaar, zijn familie en ondergeschikten, maar hij geeft ook instructies over waar en hoe zijn huis met aanhorigheden en hoeve te bouwen, waarop toe te zien, hoe zijn tuinen aan te leggen, wat en hoe te zaaien, te planten en te kweken. Hij wijst op het belang van een goede kennis van de plek en van een weldoordachte inplanting en indeling van het

J. Sadeler, *De maand april*, gravure naar Hans Bol (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet, nr. S IV 14027)

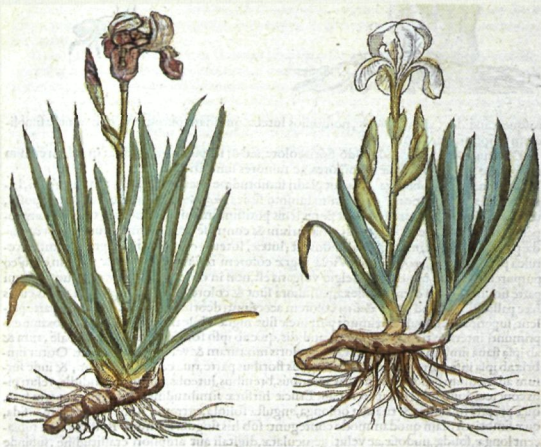
huis; hij besteedt aandacht aan graanvelden en wijngaarden, aan weiden en veestapel, aan het pluimvee, de duiventil, de warande, het park, de visvijver en de bijenkorf als leveranciers van belangrijke voedingsbronnen; hij wijdt een hoofdstuk aan de tuinen, aan de boomgaard en het fruit; een ander hoofdstuk heeft het bos en de watervoorziening als onderwerp; en tot slot behandelt hij de verwerking, de bewaring en het gebruik van de gewonnen producten, ook ter genezing en ter voorkoming van ziekte bij mens en dier.

Lembeek bezat als domein de ideale, door Olivier de Serre aanbevolen ligging: in een streek met gezonde lucht, in aangenaam en vruchtbaar gebied, voorzien van gezond zoet water (de fontein op het hooghof), een aaneengesloten geheel vormend (het stapsgewijze verworven kasteelbeluik), niet ver van een goede weg (de verbinding Brussel-Mons), bij voorkeur een steengroeve rijk (nog in de 19de eeuw heeft men gepoogd een oude groeve weer exploiteerbaar te maken), en aarde waaruit men dakpannen (en bakstenen) kon maken (de plaatsnaam 'bricterie' op de kaart van 1601-1609 en in de rekenboeken van Lembeek wijst hierop), in de nabijheid van een bevaarbare rivier en kortbij een stad, voor het bouwen van molens en voor de afzet van het productieoverschot (de watermolens op de Zenne maakten deel uit van het domein, en zowel Halle als Brussel waren zeer nabije afzetmarkten) en tenslotte met een bos voor constructie- en brandhout (het Biesbroek- of Lembeekbos) (6).

De Serres verwijst naar Varro, Plinius, Vergilius, Palladius en Hesiodos om deze aanbevelingen kracht bij te zetten, en naar Cato, Quintus Scevola en Lucius Lucullus als het bouwen ter sprake komt. Het huis heeft tot doel "*d'y pouvoir séjourner commodément, pour la santé, pour la seurté, pour le profit et pour le plaisir*" (7). De bouwheren hielden voor de oriëntering van het kasteel met Olivier de Serres' voorschrift rekening: in een gematigd klimaat behoren de belangrijkste uitzichten en dus

de vensters op het oosten of het westen te liggen; ze gehoorzaamden hem eveneens waar hij stelt "*touchant la proportion, vostre maison a belle et plaisante entrée: porche: basse-court: l'eau au milieu, par fontaine, puits ou cisterne: galeries couvertes à arceaux...*" (8) en "*tours, terrasses et mirandes excédant le logis qui sera en-dehors entièrement flanqué par tours rondes ou quarrées ... la maison assise sur le pendant d'un rocher...la grange, escueries, bergeries et autres logis de bestail, ensemble les greniers pour serrer leur fourrage, foin, pailles, feuilles pour nourriture durant l'année, seront posés du costé du couchant de vostre maison, si faire se peut, quinze ou vint toises éloignés d'icelle: faisant entre-deux une grande court*" (9). Dankzij Constantijn Huygens en Josua De Grave, de rekenboeken en het testament weten we van het bestaan van een poortgebouw, een inderdaad ten westen gelegen neerhof met stallen en schuur in vakwerkbouw onder strodak (een eerste brandramp trof ze in 1684, en het poortgebouw, de grote en kleine stal, en de knechtenkamer liepen in 1707 bij brand in het dorp schade op (10)). Er hoorde ook een brouwerij bij een galerij, die op 7 september 1719 afbrandde en die men door een wagenhuis verving. Een voorhof of hooghof ging het kasteel vooraf, er was een fontein, en het kasteel bezat vierkante hoektorens, een gevelerker (Huygens' balcon) en een terras (platteforme genoemd in het rekenboek). In dit alles vindt men Olivier de Serres terug, ook voor de uitstekende rots die het kasteel zijn verhoogde ligging gaf. Ze is trouwens nog steeds ter plekke waar te nemen, ondanks de latere nivelleringen, ondermeer in de jaren vijftig van de 19de eeuw, in het begin van deze eeuw toen de Broeders van de Christelijke Scholen er een klooster inrichtten en bij de jongste triestige heraanleg van het terrein in 1994 door de gemeente Halle.

De oude toren van de figuratieve kaart van 1601 werd, zoals Huygens' tekening toont, omgevormd tot duiventoren. De rekenboeken vermelden hem regelmatig als "*la tours au pigeon*", "*pigeonnier*", of "*grosse tour*": ofwel is de metselaar er aan het werk, of de timmerman, of de schaliedekker, of wordt hij gewit. De weide waar hij tot het midden van de 19de eeuw stond, ten noorden van het kasteel, grenzend aan de Zenne en dichtbij de watermolens, droeg het toponiem "Torenweide". De oudste ver-

◀ R. Dodonaeus, *Iris Alteraicon*. Gekleurde gravure uit *Stirpium Historiae Pemptades Sex*, 1583 (Antwerpen, Museum Plantin Moretus, R 44.6, p. 231)

melding in zijn nieuwe functie als duiventoren is in 1650, toen men naast bakstenen voor de fontein, ook 300 stenen leverde voor de duiventoren, en in 1658 toen men zijn leienbedaking vernieuwde (11). Ook in verband met de duiventoren was Olivier de Serres een geschikte raadsman, want hij wijdt ettelijke bladzijden aan het goede beheer van een duiventil (12).

Dat Guillaume Richardot en Anne de Rye ook een konijnenweide aanlegden vernamen we uit hun testament, en als ze ook hiervoor bij de Serres te rade gingen, mogen we de "garenne" in Lembeek situeren ten zuidoosten van het kasteel, binnen het kasteelbeluik en begrensd door één van de twee kleinere lussen in de Zennemander (zie de figuratieve kaart van Bollin). Daar bekwamen ze door het bouwen van slechts één muur een veilig afgesloten warande. De Serres beveelt een ligging gericht naar het oosten aan (wat daar het geval is) en voor een goede afsluiting "*nous la ferons d'eau vive*", zodat "*les connins ne la pourront nullement traverser*" (13). In de rekenboeken noteerde men in maart 1651 de aankoop bij de konijneman ("cuvelier") voor 2 fl 6 s van "*un lappin malle et une aultre famelle pour mettre ala garinne du chateau*", op 18 mei 1717 kocht men 13 jonge konijnen "*qui ont été mis aux garinnes*" en in 1732 nogmaals 5 koppels (14).

Om onze kennis over de tuinen aan te vullen kunnen we eveneens bij Olivier de Serres terecht. Hij deelt ze in vier soorten in: de moestuin, de bloementuin, de medicinale tuin en de fruittuin. In de eerste groeien alle eetbare soorten wortels, groensel en groenten. De bedden legt men in de lengte van noord naar zuid aan, opdat de gewassen van dageraad tot 's avonds van de zon zouden genieten, en als men "*y veut ad-jouster quelque chose de seul plaisir*", dan kan men ze in allerlei figuren aanleggen en

afboorden met lavendel, alssem (absynt), schijncypres (santolina), rozemarijn, tijm of ook met nutsplanten als zurkel, peterselie of hyssop.

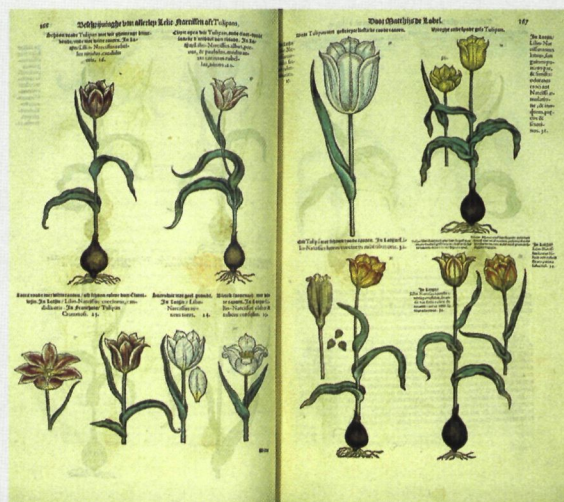
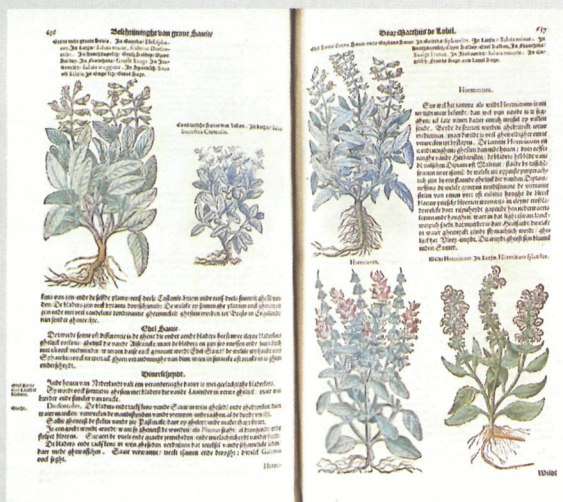
De "*bouquetier*" - Guillaume Richardot gebruikte dezelfde, sedertdien in onbruik geraakte term - verzamelt alle soorten planten, kruiden, bloemen, struiken, ingedeeld door compartimenten in parterres, en in de hoogte in loofgangen en cabinetten (*ageancés par compartiment ès parterres, et eslevés en vouçures et cabinets*), naar goeddunken en fantasie van de heer, "*plus pour plaisir que pour profit*".

In de medicinale tuin kweekt men geneeskrachtige kruiden en wortels, die men ook wel elders kan plukken, maar toch best in zijn tuin voorziet "*afin de ne se donner peine d'aller chercher loin ce dont l'on a besoin*"; bovendien "*puis que le plaisir tient reng ès jardinage*" zullen zeldzame en uitgelezen planten hem verfraaien. Noch het testament van de bouwheren noch de latere rekenboeken van Lembeek maken expliciet melding van een medicinale kruidentuin te Lembeek, maar wel van een moestuin en bloementuin.

Fruittuinen en boomgaarden waren er eveneens. Zo lag er ondermeer rond de oude, tot duiventoren verbouwde versterkingstoren een boomgaard. Maar ook in de tuinen achter het huis was er,

◀ M. De Lobel, *Grote Salvie*. Gekleurde gravure uit *Kruydtboek*, 1581 (Antwerpen, Museum Plantin Moretus, R44.6, p. 656-657)

▼ M. De Lobel, *Tulpen*. Gekleurde gravure uit *Kruydtboek*, 1581 (Antwerpen, Museum Plantin Moretus, R44.6, p. 166-167)

naar Constantijn Huygens schreef, "een grote hoeveelheid naantjes". Arbres-nains, ook buissons geheten, in het nederlands verbasterd tot naantjes, zijn dwergbomen, tot struiken gesnoeide fruitbomen, meestal appels (15). Ze stonden vrij en in quincunx opgesteld, zodat men van overal mooi op rij staande bomen waarnam. Daarnaast gebruikte men ook snoeivormen van fruit, meestal peregibomen die men tegen lattenwerk leidde of onderling tot palissades bond, respectievelijk gelinte en tegengelinte genoemd (*spailliers* en *constre-espailliers*); hiermee lijnde men paden af, omboorde men parterres en tuinvakken en sierde men de omheiningen, muren, loofgangen en koepels.

Ook de fontein in Lembeek beschreef Constantijn Huygens in zijn dagboek van 1675: "Devant le jardin devant la maison il y avait un grand jet d'eau, mais qui ne sautoit pas...". De eerste aankoop van Guillaume Richardot in 1615 betrof een stukje grond van slechts 5 à 6 roeden groot, maar met een kostbaar iets: "la moitié d'un puicts" (16). Naderhand moet hiervan een fontein zijn gemaakt, wat het bestaan veronderstelt van een waterreservoir en leidingen; de rekenboeken bevestigen dit, want men noteerde voortdurend herstellingen voor loden pijpen, ondermeer in 1650 en 1657 (17). De waterput bestaat trouwens nog.

Al deze tuinen, zo schrijft de Serres, zullen bij elkaar en samen binnen één omheining liggen en onderling gescheiden zijn door paden die men deels met begroeid lattenwerk overkoepelde. Voegde men daar een wijnrank aan toe, dan kon men nog maar eens het aangename aan het nuttige paren. De paden, 12 à 15 voet breed, zijn in elk geval recht en op lijn getrokken, met het parterre er perfect bij aansluitend "pour l'aisance et beauté du pourmenoir" (18).

De tuinen van Guillaume Richardot en Anne de Rye in Lembeek lagen, zo weten we uit de latere kartografie van het domein, aan de oostzijde van het kasteel. Ze vormden één grote, langgerechte rechthoek, omgeven door boomgaarden en weiden, ingeschreven in het door de Zenne omzoomde kasteelbeluik. De kaart van graaf de Ferraris, - die in 1791 orde op zaken stelde in Lembeek, dat toen pas door zijn zwager, de hertog van Ursel was geërfd - toont nog deze configuratie, al zijn de waterpartijen van latere datum.

NOTEN

- (1) DE SERRES O., *Le théâtre d'agriculture et mesnage des champs*..., eerste uitgave in 1600, met talrijke heruitgaven (o.m. in 1608, 1623, 1635) tot in de 19de eeuw. We gebruikten de heruitgave door Actes Sud, Paris, 1996.
- (2) ARAB, Fonds d'Ursel, L414.
- (3) HEYBROEK, J.F. et al., *Met Huygens op reis*, tentoonstellingscatalogus, Zutphen, 1982, p. 115.
- (4) Ze lopen quasi ononderbroken van 1650 tot 1853; die van 1599, 1626 en 1628 bleven eveneens bewaard. ARAB, Fonds d'Ursel, L1228 tot 1258 en Rgf 134 tot 138.
- (5) Zie BOGAERT-DAMIN A.-M.; PIRON J.A., *Images de jardins du XVIe au XXe siècle dans les collections de la bibliothèque universitaire Moretus Plantin. Tentoonstellingscatalogus*, Namur, 1996, p.71-73.
- (6) DE SERRES O., o.c., p. 28-32.
- (7) Ibidem, p.44-45.
- (8) Ibidem, p.47.
- (9) Ibidem, p.48.
- (10) ARAB, Fonds d'Ursel, L1236.
- (11) ARAB, Fonds d'Ursel, L1228.
- (12) DE SERRES O., o.c., p.558-593.
- (13) Ibidem, p.597.
- (14) RAB, Fonds d'Ursel, L1230, L1240, L1248.
- (15) Over naantjes, zie KUITERT W., FRERIKS J., *Hovenierskunst in Palmet en Pauwenstaart. Geschiedenis en techniek van het snoeien van leifruit*, Rotterdam, Meise, 1995, p. 14-33.
- (16) RAB, Fonds d'Ursel, L1260.
- (17) RAB, Fonds d'Ursel, L1228.
- (18) DE SERRES O., o.c., p.735-736.

oorlog uitgerust hadden en de tweede zelfs verloren, moet hun hof van plaisantie inderdaad een refugium geweest zijn, een verkwikking voor de geest. De Vrede van 1648 maakten geen van beiden nog mee.

Hun creatie overleefde wel en beantwoordde in elk geval in alle aspecten aan de verworven kennis en kan dus exemplarisch heten voor hoven van plaisantie in de vroege 17de eeuw. De parallelen met Olivier de Serres laten daar geen twijfel over.

POST SCRIPTUM

Dit artikel behandelt slechts een fractie van wat het onderzoek opleverde, want over het kasteelbeluik in de 18de en 19de eeuw zijn even boeiende gegevens voorhanden.

Voor het kasteel van Lembeek kwam het monumentenjaar 1975 te laat: de slopershamer plaatste in 1972 een definitief punt achter zijn bestaan. Uit de afbraak recupereerden particulieren stukken die ze waardevol vonden als aandenken, als tastbare brok geschiede-

J. Meyssens en
L. Vorsterman,
burijnggravure met
portret van Justus
Lipsius op jonge
leeftijd (Brussel,
Koninklijke
Bibliotheek,
Prentenkabinet,
nr. S II 45962)

nis, als mooi voorwerp: een balk, een haardplaat, een schouwmantel, gesmeed ijzeren torenbekroningen, een deurknop, een steen, een stuk marmer ... Materiële sporen.

Door de creatie van het kasteeldomein op papier te zetten, op zoek te gaan naar zijn betekenis, het in zijn context te plaatsen en een ruimer perspectief te geven, ook al eens een zijweg te kiezen, recupereerden wij van onze kant de niet materiële sporen. Een tegelijk panoramisch en zo precies mogelijk beeld krijgen van wat is geweest, betekent - voor ons tenminste - een steeds belangrijker wordende vorm van preserveren, niet gehinderd door compromissen, materiële of technische problemen, dwingende vereisten van herbestemming, gebruik en functie, financiële beperkingen, tijdsdruk of andere aan het monument vreemde premissen, wel gekleurd door persoonlijke inzichten, specifieke interessepunten en onze eigen invalshoek.

Geschiedenis van erfgoed achterhalen, ook al is het verdwenen, is nooit zinloos en de vergaarde kennis over families en personen maakt het verleden nog

meer tastbaar. Hun bestaan, hun streven en betrachtingen, hun leven en dood lieten de materiële sporen na die men eventueel in onze tijd een plaats en een nieuwe betekenis kan geven.

Een geschiedenis schrijven is naar sporen zoeken, ze interpreteren en ze duiden. De sporen die wij voor Lembeek vonden, hoe we ze lazen en hoe ze in onze invalshoek een plaats kregen, kunnen wellicht anderen van nut zijn en de weg wijzen. De inzichten die wij over dit kasteeldomein verwierven, helpen anderen misschien in hun zoektocht of werpen mogelijk een nieuw licht op een ander historisch domein.

Tot slot dringt de vraag zich op of men de slopershamer even gemakkelijk had gehanteerd, met het hier opgehangen beeld voor ogen. Was er in 1994 dan een ander ontwerp gemaakt voor een openbare groene ruimte op de overblijfsels van het kasteel? De geest van de plek verdiende dat in elk geval.

EINDNOTEN

- (1) Met dank aan de Familie-associatie d'Ursel voor toelating tot raadpleging van het Fonds d'Ursel in het Rijksarchief te Brussel en aan graaf Baudouin d'Ursel voor het ter beschikking stellen van zijn onuitgegeven nota Richardot; voor nalezing en correcties aan de heer Arnout Balis (Rubenianum), prof. dr. Paul Janssens (KU Brussel), en niet in het minst aan Dirk Vandenplas ook voor uitlening van postkaarten en illustratiemateriaal van het Zuidwest-Brabants Museum afdeling Lembeek.
- (2) EVERAERT L. en BOUCHERY J., *Geschiedenis der oude vrijheid Lembeek*, Antwerpen, 1876. EVERAERT L., *Notice sur le village de Lembecq*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 1877, p. 330-356. VERBESSELT J., *Het parochie-gezien in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel XX. Halle en Lembeek*, Brussel, 1987.
- (3) ALEXANDRE P., *Histoire du Conseil privé dans les anciens Pays-Bas*, in *Memoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*. Deel 52, Brussel, 1895, p. 397-98. BRANTS V., *Richardot (Jean Grusset, dit)*, in *Biographie Nationale*, 19, Brussel, 1907, k. 274-282. ID., *Un ministre belge au XVIIIème siècle: Jean Richardot, chef-président du Conseil privé des Pays-Bas (1597-1609)*, in *Académie royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la classe des beaux-arts*, Leuven, 1901, p. 831-914. DE SCHEPPER H., *Richardot, Jean*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 1, Brussel, 1964, k. 762-775. D'URSEL B., *Notes de Richardot*, onuitgegeven, s.d. LAUWERS M.P., *Jean Richardot, chef-président van de privé-raad (1597-1609)*, lic. ver., KU Leuven, 1955.
- (4) BRANTS V., *Richardot (François)*, in *Biographie Nationale* 19, Brussel, 1907, k. 269-273.
- (5) VAN DURME M., *Granvelle, Anthoine Perrenot de (1517-1586)*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 1, 1964, kol. 566-572.
- (6) LEFEVRE J., *Don Juan de Mancidior, secrétaire d'état et de guerre de l'archiduc Albert (1596-1618)*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1925, p. 702-703. Zie over de interpretatie van dit schilderij ook FRICKX W., *Foreign envoys and travelling players in the age of Shakespeare and Jonson*, Wetteren, 1986.

Het voormalig kasteeldomein van Lembeek, nu gemeentelijk park, aangelegd in 1994.

Op de verhevenheid, afgelijnd met gerecupereerde borduren in blauwesteen, stond in 1972 het kasteel (foto O. Pauwels)

- (7) Citaat uit GALESLOOT L., *Particularités sur la vie de Juste Lipse*, in *Annales de la société d'Emulation*, 1876-77, p.329. De bekende humanist en neostoïcist, was leeftijdsgenoot (1547-1606) van Jean Richardot. Na jarenlang doceren in Leiden en een terugkeer naar het katholicisme in 1592 werd hij aan de Universiteit in Leuven aangesteld, ondermeer door toedoen van Richardot, die ook de aanstelling van Lipsius' opvolger Puteanus positief beïnvloedde.
- (8) Genealogische gegevens in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Fonds Houwaert-de Grez, nr 6450; ARAB, Fonds d'Ursel, R39, L176 en L405; DANSAERT G., *Preuves, titres et documents de la maison de Baillencourt dit Courcol*, Brussel, 1925; DEJONGHE R., *Register van de broederschap van den H. Rozenkrans opgericht te Lembeek in 1638, heringericht in 1899*, in *Het Oude Land van Edingen en Omgeving*, 1982, nr. 1, p.1-9; ROOSES M., *Le portrait de Richardot au Louvre*, in *Rubens Bulletin*, 1885, p. 218-224; RUELENS C., *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses oeuvres, deel 1: 1600-1608*, Antwerpen, 1887, p. IX-X, p. 1, 3, 9, 23, 51, 63, 69, 71, 234.
- (9) "...Atrebatu inter amplexus librorum expiravit..." op zijn grafsteen in de Sint Goedelekerk te Brussel, zie SANDERUS A., *Le grand théâtre sacré du duché de Brabant*, Den Haag, 1734, vol.1, deel 2, p. 197.
- (10) BRANTS V., *Richardot (Pierre)*, in *Biographie Nationale*, o.c., k. 282-284. BRANTS V., o.c., (1901), p.900-914. GERLO A. e.a., *La correspondance de Juste Lipse conservée au musée Plantin Moretus*, Antwerpen 1967, p.172, 201. SANDERUS A., o.c., deel I, p. 117.
- (11) RUELENS C., o.c., p. 63, brief van Filips Rubens.
- (12) BRANTS V., *Richardot (Jean)*, in o.c. (1907), k.280-281; ID., *Jehan Richardot. Note d'après des documents inédits sur les origines de la légation des Pays Bas à Rome et de la nonciature du Saint Siège à Bruxelles*, Leuven, 1891. RUELENS C., o.c., p. 23.
- (13) Hij werd kapitein zowel van een compagnie voetvolk als van lichte ruiters, en stierf te Keulen op de terugweg van de slag van Winsbergen (KBB, Fonds Houwaert de Grez, 6450) maar werd te Lembeek begraven, (DE JONGHE R., o.c., p.3).
- (14) François, heer van Dottignies (1574-1601) sneuvelde te Nieuwpoort en de jongste zoon Charles (°1585) stierf in 1600 (KBB, Fonds Houwaert-de Grez, nr. 6450); ook de echtgenoot van zijn jongste dochter Jeanne (1582-1657), Antoine Poupet de la Beaume, baron de la Chaux sneuvelde, en wel in de slag van Ligny (1605).
- (15) Testament dd 12 november 1607, ARAB, Fonds d'Ursel, L408.
- (16) François Richardot was in 1562 medestichter van deze universiteit, zie D'IRSAY S., *Histoire des universités françaises et étrangères des origines à nos jours*, deel 1, Paris, 1933, p. 357.
- (17) De familie de Rye telde onder haar leden o.m. Ferdinand (haar oom) en François de Rye, allebei bisschop van Besançon; Marcq de Rye, markies van Balançon (haar broer), Alexandrine, echtgenote van Leonard II graaf van Tour en Tassis (haar zus), en Christophe de Rye, markies van Varambon (haar kozijn). ARAB, Fonds d'Ursel, R39, huwelijkscontract; KBB, Fonds Goethals, 1510, *Traité de la maison de Rye*, 1644; KBB, Fonds Houwaert de Grez, nr. 6450; DUERLOO L., JANSSENS P., o.c., deel 3, p. 404.
- (18) Hij droeg deze titel in 1638 (ARAB, Fonds d'Ursel, L 1262). De landvoogd verleende aan vertrouwenspersonen de vermelde commissarisopdracht om van regeringswege de nieuwe leden in de schepencolleges van de Vlaamse steden aan te duiden

De cambriumrots
waarop het kasteel
was gebouwd (foto
O. Pauwels)

- (met dank aan prof. dr. Paul Janssens voor de toelichting). Zijn vader had hem bij testament het ambt toegezegd van Meester van de Rekenkamer van Rijsel, waarvan hij blijkbaar het regeringsrecht bezat en dat zijn broer Jean Barthold Grusset, heer van Beaucoup tot zijn dood had bekleed.
- (19) ARAB, Kaarten en Plannen, Fonds d'Ursel, nr. 203. Perkament op linnen, 320 x 130 cm. Zie ook VANDENPLAS D., *De Ikonografie van Lembeek voor 1900*, in *Hallensia*, 1986, nr. 2, p. 12 en 16.
- (20) De naam wordt zowel Bollin als Boullin gespeld.
- (21) Ze was weduwe van Jean de Bourbon, hertog van Edingen, en gehuwd met Leonor d'Orléans, hertog van Longueville. Het origineel van beide koopacten in ARAB, Fonds d'Ursel, L1259, nr. 24 en 28.
- (22) "De crisis van de late zestiende eeuw bracht ertoe dat halve en hele dorpen van de hand werden gedaan en door enkele rijke families tegen spotprijzen opgekocht", VANDENBROEKE C., *Sociaal Economische geschiedenis, 16-18de eeuw*, in *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 2. Middel-eeuwen en Moderne tijden*, Gent, 1994, p.117. In 1600 kocht hij de weiden in de Grote Molendam, in 1606 een huis met stal en erf achter de kerk, en in 1608 ruilde hij met de baljuw en de schepenen van Lembeek een huis en twee woningen tegen een rente (ARAB, Fonds d'Ursel, L176).
- (23) Een lijn van 36 cm met daarin de vermelding 'me fecit mathieu bollin', heeft als onderschrift "C'est longueur est une huitième partie d'une verge mesure de Lembeck comme il est marqué a la tour de l'église".
- (24) ARAB, Officie der Hofwerken, nr.5.
- (25) MAK S C.A., *Salomon de Caus*, Paris, 1935.
- (26) Een afzonderlijke bijdrage over deze kaart is in voorbereiding voor het Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België.
- (27) BORREMANS R., *Archeologisch onderzoek van de grondvesten van het kasteel van Lembeek, campagne 1981*, in *Het Oude Land Van Edingen en Omgeving*, 1982, nr. 1, p.209-216.
- EVERAERT L., o.c., p. 352-353. VANDENPLAS D., *De opgravingen in het kasteelpark van Lembeek*, in *Hallensia*, 1988, p. 51. ID., *Archeologisch onderzoek van de grondvesten van het kasteel van Lembeek*, in *Aspecten van de Archeologie in Brabant*, 1983, p.23-25. VERBESSELT J., o.c., p. 424.
- (28) Ververving in 1617 van een met fruitbomen beplant erfje, gesitueerd "embas le marrest qu'on dit den Bourcht", ARAB, Fonds d'Ursel, L1270.
- (29) Plaatsaanduiding "tenant au vieux rampart" (ibidem).
- (30) ARAB, Fonds d'Ursel, L 1259, "Originaelen coopbrief van den transport van de heerlijkheid van Lembeek A° 1543".
- (31) Ibidem.
- (32) Ibidem Meerdere stukken. Marie van Horne (+1602), weduwe van Philips van Egmont (+1590), is "princesse et contesse douairière de Gavre et d'Egmont, dame de Gasbecq etc., compaigne de Gaspard de Geneve, marquis de Lullin".
- (33) "Monseigneur de Montmorency comme tuteur du comte de Hautkerke vend absolument à Monseigneur Vanderbeke la partie de Lembeck vendues en engagiere par acte du 21 janvier 1543 et ce pour flo 7 500 audessus des flo 12 000 donnés pour l'engagère. ... M. Vanderbeke nomme Monseigneur de Richardot pour son command", Ibidem. Jean Richardot vermeldde in zijn testament (ibidem L408) als Lembeek ter sprake komt, expliciet zowel het deel van Toutteville als dat van het huis van Hautkerke.
- (34) Naar alle waarschijnlijkheid door Laureijs Longin; op zijn grafsteen in de Sint Goedelekerk te Brussel (+1553) ondermeer heer van Lembeek genoemd (Zie SANDERUS A., o.c., p. 200); zie ook kadertekst 'Een huis te Brussel, een hof van plaisantie in Laken'.
- (35) ARAB, Fonds d'Ursel, L 1270.
- (36) EVERAERT L. en BOUCHERIJ J., o.c., p.55-56. De gevelankers 1853 boven die van 1618 en de ineengevlochten initialen GAR (Guillaume Richardot- Anne de Rye), op de lithografie van 1876, verwijzen naar geneverbaron Paul Claes die in dat jaar het kasteeldomein van de familie d'Ursel verwierf. Alexandre Richardot, de jongste zoon, werd in Lembeek geboren in 1619 (KBB, Fonds Houwaert-de Grez, nr. 6450, hun andere kinderen in Brussel) en een koopacte van 1621

- vermeldt 'een berg den Bourcht genaamd, waar momenteel het kasteel is gebouwd', wat een korte bouwperiode oplevert. ARAB, Fonds Ursel, L 1227, L1267 en L1270.
- (37) HEYBROECK J.F.(ed.), *Met Huygens op reis. Tentoonstellingscatalogus*, Zutphen, 1982, p. 55. *Arbre-nains*, ook naantjes of *buissons* geheten zijn door snoei verkregen dwergbomen of struikbomen van appels, zie KUITERT W., FRERIKS J., *Hovenierkunst in Palmet en Pauwstaart. Geschiedenis en techniek van het snoeien van leifruit*, Rotterdam, Meise, 1995.
- (38) Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. 1921.274.
- (39) Op 13 september 1688 attesteerden de meier en schepenen van Lembeek ten voordele van hun heer (Claude II Richardot): zijn pachters die uitzonderlijke verliezen hadden geleden door "les continuelles passages repassages campements des armées confederées et france faicte es années 1674, 1675, 1676, 1677 en 1678" had hij, hoewel zelf niet gespaard, vermindering van belastingen toegestaan, ook voor de jaren 1683 en 1684; hij had door foerage door het leger en door vluchtelingen zelf ernstige verliezen geleden in het Biesbroekbos, het Sterrebos was "entièrement ruiné et abattu", een door hem nieuw gebouwd huis bij de brug was vernield, en tenslotte was het neerhof van het kasteel in 1684 in brand gestoken en in as vergaan. ARAB, Fonds d'Ursel, L416.
- (40) Over Claude II Richardot en Marie Françoise de Bournonville, na wiens dood Lembeek in deze laatste familie belandde, zie DE MAEGD C., *Een zeventiende-eeuws huis met tuinen op de Wollendries te Brussel*, in *Monumenten en landschappen*, 1997, nr. 1, p.8-48.
- (41) Verzoek van de prins van Steenhuize dd 12 mei 1691 om alle procedures tegen hem stop te zetten, ARAB, Fonds d'Ursel, L1269. Sequester, ibidem, L1231.
- (42) ARAB, Fonds Ursel, L414. Het origineel dateert van 23 juli 1627 en copies van 1637 (sterfjaar van Anne de Rye), 1640 (sterfjaar van Guillaume die een bijkomende wilsbeschikking maakte) en 1661. De inventaris bij het testament maakt onderscheid tussen aanwinsten in Lembeek: "Specification ou inventaire des acquets faict à Lembecq par M(on)seigneur Guillaume de Richardot et dame Anne de Rye, comte et comtesse de Gamarage" en in het kasteelbeluik sensu stricto: Specification

- et heritages qui sont dans l'enclos du chateau de Lembecque achapter par les dts sr et dame*". Na de dood van Anne de Rye voegt Guillaume op 1 maart 1640 nog een codicil bij het gezamenlijk testament toe mét inventaris, nl. "*Depuis l'inventaire fait cydevant ie sousigné ay encore acqueté a Lembecq*".
- (43) De koopacten vindt men samen met de kwitanties in ARAB, Fonds d'Ursel, L1259 tot 1262 en L 1267.
- (44) Met dank aan Dirk Vandenplas voor deze informatie.
- (45) ARAB, Fonds d'Ursel, L 414 : "*tout l'enclos du chateau de Lembecque contenant environ 18 bonnier de bon fond et prairies revenant a la somme de 13000 fl comme il se verrat par les arrets des articles des achapts a laquelle somme ioignant la despence du bastiments du dit chateau le tout fera 93000 ft*".
- (46) De verwervingspolitiek werd verdergezet door Claude I Richardot (vanaf 1641), hun derde zoon en opvolger (1617-1670), prins van Steenhuiuze en graaf van Galmaarden. Op 12 juni 1654 sloot hij een overeenkomst met de schepenen van Lembeek voor een nieuwe weg en brug "*plus commode pour toute la communauté*", ter vervanging van "*le vieu chemin a present annexé dans l'enclos*", operatie die meerdere verwervingen vereiste, tot 1661 zou duren en mogelijk verband kan houden met een nieuwe aanleg van de heerlijke tuinen (ARAB, Fonds d'Ursel, de overeenkomsten in L1260, inventaris in L176).
- (47) Stichting dd 1266 van Maria van Rethel, vrouwe van Edingen, als pelgrims- en passantenhuis, in functie van de plaatselijke bedevaart naar Sint Veroon, en gelegen ten zuiden van de verdwenen burcht, bij de Zenne (zie het klein, U-vormig complex op de kaart van Bollin); in 1520 werd een nieuwe kapel ingewijd. EVERAERT L., BOUCHERY J., o.c., p. 31 en VERBES-SELT J., o.c., p. 445-446.
- (48) Beide formuleringen komen voor in de verschillende versies en copiën van de testamenten en bijlagen.
- (49) KRELAGE E.H., *Bloemenspeculatie in Nederland. De tulpmannie van 1636-37 en de hyacintenhandel 1720-1736*, Amsterdam, 1942, p. 41 e.v.
- (50) Citaten uit *Cruydt-boeck Remberti Dodonaei, volgens sijne laatste verbeteringe* ..., Antwerpen, 1644, p. 229. Het 2de deel, 6de boek is geheel gewijd aan bloemen en welriekende kruiden.
- (51) Over de economische aspecten van bosbezit, zie TACK G., VANDENBREMP P., VALMY H., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven, 1993, p. 124.
- (52) "*Het jaarinkomen van een doorsneefamilie in het midden van de 17de eeuw telde een paar honderd florijnen, dat van de begoede adel bedroeg enkele duizenden gulden, voldoende om er een stadswoning en een hof van plaisantie op na te houden, te weinig om nieuwbouwplannen te koesteren. Alleen de hoge adel, met een inkomen van enkele tienduizend gulden, kon zich dat permitteren*". Vertaald citaat uit JANSSENS P., *Die Höfe und Residenzen des belgischen Adels im Barockzeitalter (1600-1750)*, in *Opera Historica*, 5, 1996, p.92.
- (53) DE SERRES O., o.c., p. 857.
- (54) GALESLOOT L., o.c., p.265-346. VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et le présent*, Leuven, 1895, p. 222-223.
- (55) JUSTUS LIPSIUS, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, vert. en ed. SCHRIJVERS P.H., Baarn, 1983, p. 87-92. DE JONG E.A., *For Profit and Ornament: The Function and Meaning of Dutch Garden art in the Period of William and Mary*, in HUNT J.D. (ed.), *The Dutch Garden in the Seventeenth century*, (Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture XII), Washington, 1990, p. 16-18; DE JONG E.; DOMINICUS-VAN SOEST M., *Aardse Paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst. Deel 1. 15de tot 18de eeuw*, Tentoonstellings-catalogus, Gent, 1996, p. 26. MORFORD M., *The Stoic Garden*, in *Journal for Garden History*, 1987, 2, p.151-175.

Afkortingen:

ARAB: Algemeen Rijksarchief Brussel

KBB: Koninklijke Bibliotheek Brussel

SAB: Stadsarchief Brussel

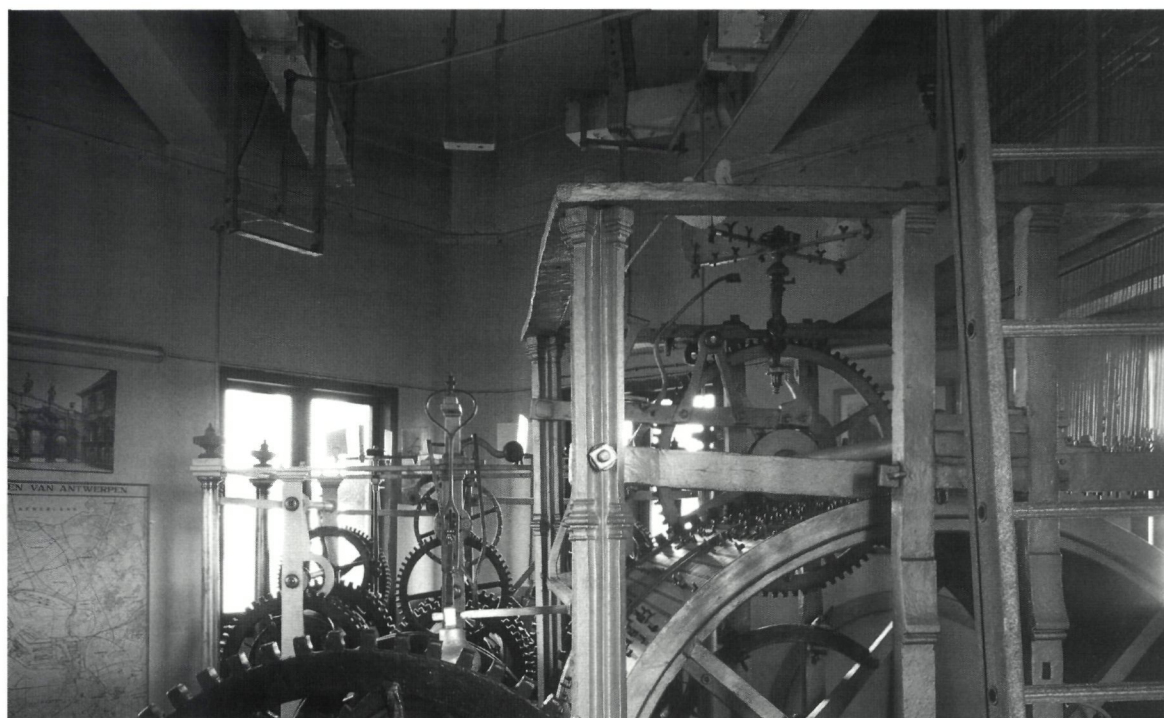
Chris De Maegd is kunsthistorica en vorser bij de Afdeling Monumenten en Landschappen.

DE TIJD HANGT IN DE LUCHT. MECHANISCHE TORENUURWERKEN IN ANTWERPEN (16DE-18DE EEUW)

Birgit De Vries

Antwerpen,
Onze-Lieve-Vrou-
wekathedraal. Het
torenuurwerk met
trommel, detail (foto
O. Pauwels)

Vanaf de 14de eeuw vormde het stadshorloge een middel om de stadshoofheid aan de buitenwereld te tonen (1). De opgang van de financiële wereld en de lakenhandel oefenden hun invloed uit op de invoering van openbare horloges in het Antwerpse. Het mechanische torenuurwerk bleek een nuttig instrument omdat deze het stedelijke leven regelde, zodat de tijd meer en meer uitgroeide tot een stedelijke aangelegenheid. Hierdoor nam de stad de hoge kost van aankoop en onderhoud van de stadshorloges op

zich en ontstonden er horlogemakers in stadsdienst.

Via een wandeling doorheen de toenmalige straten van Antwerpen ontdekt men verschillende gebouwen met een openbaar horloge. Antwerpen kende tijdens het ancien régime immers vele zulke gebouwen. Naast de stad waren ook kerken en kloosters eigenaar van een torenuurwerk. De torenuurwerken van de kloosters kwamen echter tegen het einde van de 18de eeuw door opheffing van de contemplatieve kloosters terecht in de publieke verkoop.

Ook enkele patriciërswoningen, zoals den Wolsack aan de Oude Beurs 27, pronkten op de binnenplaats met een uurwerk.

Een schets van vijf torenuurwerken geeft inzicht in hoeverre Antwerpen de Europese evolutie van horlogetechniek opvolgt tijdens het ancien régime. Het belangrijkste staat op de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Verder zijn er nog die van de Sint-Jakobskerk, de Nieuwe Beurs, het Tapissierspand en het Oostershuis.

ANTWERPEN, EEN NAKOMERTJE?

Wanneer het mechanische uurwerk precies werd uitgevonden, is niet geweten. Omdat de geavanceerde wateruurwerken eveneens zijn opgebouwd uit raderen, is de precieze overgang van wateruurwerk naar mechanisch uurwerk moeilijk te achterhalen. Het onderscheid wordt dan ook niet gemaakt door het raderwerk, doch door de foliot. Deze foliot of waagbalk functioneert als een regelmechanisme op de aandrijfkracht van het langzaam zakkende gewicht. De snelheid van de raderen kan hierdoor worden aangepast om aldus de juiste tijdsaanduiding te bekomen.

In het begin van de 14de eeuw kwamen de eerste beschrijvingen van mechanische uurwerken voor in literaire werken. De oudst gekende verwijzing is te lezen in *La divina Commedia* uit 1321 van Dante. Wanneer Antwerpen zich voor de eerste maal verheugde op een torenuurwerk, waren andere Europese steden al lang gewend aan het horloge dat op hun toren prijkte. De eerste mechanische uurwerken werden in Noord-Italië gebouwd: Milaan (1335), Modena (1343) en Padua (1344). Ten noorden van de Alpen was Brugge in 1344 de absolute koploper. In 1352 werd voor het eerst te Straatsburg een torenuurwerk vermeld, Augsburg had er één vanaf 1364 en Zürich vanaf 1366. Ongeveer gelijktijdig met de Duitse steden kwamen de Bourgondische steden met een horloge voor de dag. Mechelen plaatste vanaf het midden van de 14de eeuw een uurwerk op de Sint-Romboutstoren. Maastricht had er één in 1367, Utrecht in 1369 en Middelburg in 1371. 's-Hertogenbosch bezat een torenuurwerk vanaf 1372. Gent

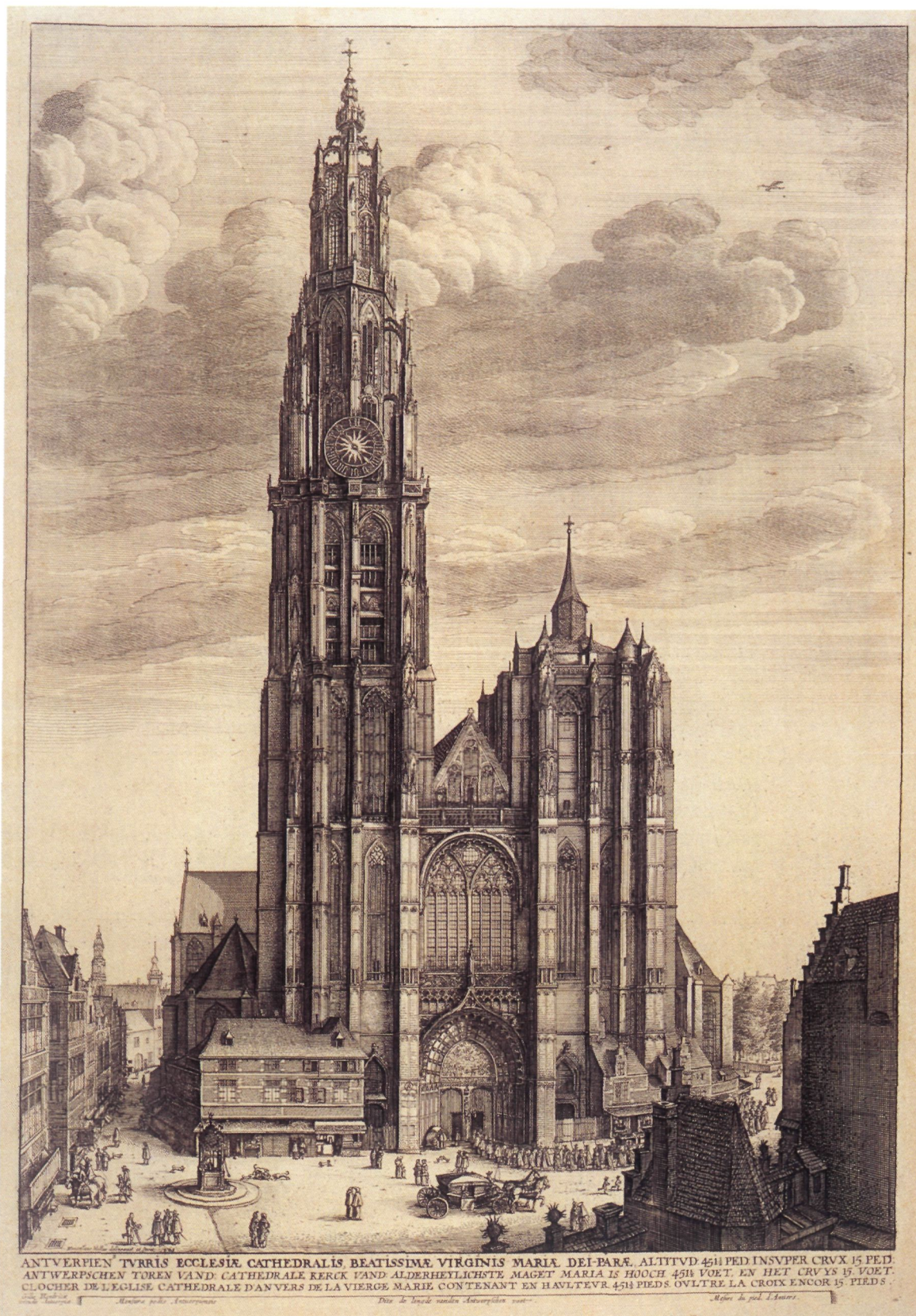
en Leuven bestelden er één respectievelijk in 1376 en 1381.

Pas in 1457, toen de werken aan de gotische kerk nog volop bezig waren, installeerde Antwerpen een stadsuurwerk in de noordertoren: de stadstoren. Aan de noordertoren begon men in 1420; hij werd voltooid in 1518. De installatie gebeurde honderd jaar na Milaan en andere, omdat deze steden economisch en politiek in de 14de eeuw reeds een belangrijke rol vervulden, in tegenstelling tot Antwerpen (2). In vergelijking met andere Bourgondische steden vormde ze een te kleine gemeenschap om de nood van een mechanisering van de tijd te voelen. Gent kende een bloeiende lakenhandel, Brugge was de draaischijf van de transitohandel en Leuven functioneerde als politiek centrum en verblijfplaats van de Brabantse hertogen.

De snelle verspreiding en de grote vraag naar deze nieuwe techniek kent een drietal verklaringen. De trots en naijver tussen de steden veruitwendigde zich ondermeer in de wil om een horloge op de toren te installeren. Maar er was meer aan de hand. De opkomende steden ontwikkelden een levenswijze waarbij men meer en meer moest kunnen vertrouwen op een duidelijke en enigszins nauwkeurige tijdsaanduiding om op een efficiënte wijze zaken af te handelen. Voorheen leefde men met de canonieke uren. Deze verdelen een dag, evenals de nacht, in twaalf uren, maar afhankelijk van het seizoen en de plaats op aarde is de ene dag korter of langer dan de andere. De canonieke uren werden toegepast in de kloosters en ook de bevolking op het platteland leefde volgens deze glijdende uren. Maar de koopman, de student, de ambachtsmeester, kortom elke stedeling had behoefte aan een meer rationele indeling van de tijd, waarin elk uur even lang duurt. Het principe van de gelijke uren koppelt de duur van een dag los van seizoensschommelingen. De invoering van de gelijke uren gebeurde in de tweede helft van de 14de eeuw en beantwoordde aan de behoefte van de stedeling. De stad zou met de toepassing van de gelijke uren haar eigen ritme creëren: de openingsuren van de markten en hallen, de uren waarop de stad haar poorten voor het publiek openstelde of sloot en dergelijke situaties meer. De tijd kreeg aldus naast de geestelijke ook een profane dimensie. Een mechanisch uurwerk was meer geschikt dan een zonnewijzer om deze gelijke uren te meten, wat de vraag naar een mechanisch uurwerk stimuleerde. Anderzijds werd door het plaatsen van een dergelijk horloge de invoering van gelijke uren een noodzaak. Ten derde verklaart de techniek op zich ook het succes en de snelle verspreiding. Onafgezien van de onnauwkeurigheid had deze technische innovatie weinig met

Gezicht op de
westgevel met wij-
zerplaat van de
Onze-Lieve-Vrou-
wekathedraal. Ets,
W. Hollar, 1649
(Antwerpen, Stede-
lijk Prentenkabinet,
IV/H 81)

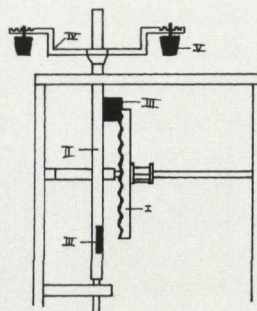

Algemene principes van een torenuurwerk

Een mechanisch torenuurwerk is een horloge dat bestaat uit een aaneenschakeling van raderen. Dit uurwerk heeft twee dingen nodig om te functioneren. Vooreerst een mechanisme dat het horlogewerk met haar raderen doet draaien: de aandrijfkracht. Ten tweede een regelmechanisme dat de snelheid van de raderen bepaalt, zodat het horloge niet voor of achter loopt.

Gewicht: De eerste torenuurwerken worden aangedreven door een gewicht, dat aan een touw, gewonden om een as, vasthangt. Door de zwaartekracht zakt het gewicht en ontrolt het touw langzaam van de as. Zodoende komen de raderen, die in verbinding staan met deze as, in beweging.

Foliot: De valsnelheid moet gebroken worden, wil men het uurwerk op de juiste snelheid laten draaien. De raderen van het uurwerk lopen trager en op een gecontroleerde manier door het gebruik van echappement met foliot. Het draaiende kroonrad (I)

wordt in beweging gebracht door het gewicht. Telkens dit kroonrad één tand opschuift, draait de spil (II) in telkens wisselende richting. De lepels (III) op de spil veroorzaken deze alternerende beweging. De foliot (IV), ook waagbalk genoemd, die bovenop de spil staat, ondergaat eveneens deze beweging. Door de gewichten (V) dicht of verder van het centrum te plaatsen, kan men de snelheid van het ronddraaiende rad controleren en dus het horloge sneller of trager laten tikken.

Slinger: Omdat de vorige regeltechniek niet de gewenste nauwkeurigheid biedt, zoekt men naar een betere regelaar. De oplossing komt er met de slinger. Deze genereert een constante en synchrone beweging en wordt voor het eerst op horloges toege-

kinderziekten te kampen, waardoor het verantwoord werd om een openbaar horloge aan te kopen. De eerste horloges die als stedelijk uurwerk voor de gehele stad zouden dienen, werden boven in een toren geplaatst. Hierdoor kon de gehele bevolking de klokken goed horen luiden. Als de wijzerplaat enige tijd later werd aangebracht, kon ook vanuit elke plek in de stad het juiste uur afgelezen worden. Er was echter nog een praktische reden waarom het uurwerk zijn plaats in een toren kreeg. De eerste uurwerken hadden immers een gewicht als aandrijvingsmechanisme. Dit gewicht moest kunnen aflopen en waar lukte dit beter dan in een toren?

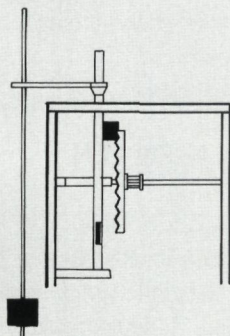
Kort na de levering van het uurwerkmechanisme te Antwerpen, goot men de basisklok *Gabriël* voor de beiaard. Deze diende ook als uurklok. Een kleine zestien jaar later bereikte de bouw de hoogte van de klokkenkamer, waardoor men de klokken op hun plaats kon hangen. Omstreeks 1480 bespeelde men het beiaardspel, maar het beantwoordde nog niet aan een beiaard zoals we die nu kennen. Het beiaardspel waarvan sprake, bestond uit een aantal luidklokken waarop Eliseus, de klokkenluider, manueel een melodie tevoorschijn toverde. Hierdoor werden de klokken, naast hun oorspronkelijke alarmeringsfunctie, een heus muziekinstrument dat nog met de hand

bediend werd. Pas met de ontwikkeling van de trommel ontstaat de mechanische en automatisch bespeelde beiaard.

DE SPAANSE FURIE EN DE VERNIELINGEN AAN DE HORLOGES

Antwerpen kende tijdens de 16de eeuw twee economische branches, de lakenhandel en de financiële wereld, die een invloed uitoefenden op de invoering van openbare horloges in de stad. Antwerpen speelde toendertijd een pioniersrol op het gebied van financiën. Dankzij de in 1531 opgetrokken Nieuwe Beurs konden handelaars de transacties van waardepapieren en handelszaken dagelijks afhandelen. Vroeger moesten de kooplui wachten tot ze elkaar ontmoetten op de Brabantse jaarmarkten. De opkomst van het kapitalisme maakte een groter tijdsbewustzijn wenselijk. Een horloge maakte het mogelijk op elk moment van de dag het juiste tijdstip te kennen. De koopman had alle belang bij deze nauwkeurige tijdsaanduiding, aangezien op de beurs een bepaald tijdstip het verschil uitmaakt tussen een enorme winst of een gigantisch verlies. De klokken gaven de openings- en sluitingstijden op de Antwerpse beurs aan, waar de handelaars zich strikt

Voorslag: Het principe van de voorslag werd rond 1460 ontworpen. Met de voorslag verwijst men naar de klokken die vlak vóór de uurslag een melodie brengen. Vaak is dit de bim-bam, gespeeld door twee klokken. Maar de voorslag kan evengoed ingewikkelde liederen bespelen. De melodie kondigt de klokslagen van het juiste uur aan. Naargelang de frequentie van de voorslag, spreekt men van een uurslag, halfuurslag of kwartievoorslag. De voorslag wordt technisch mogelijk gemaakt door de trommel.

past in 1657 dankzij de mathematicus Christiaan Huygens (1629-1695). De hanghorloges in woningen profiteren het eerst van deze toepassing. Later past men deze techniek ook toe voor de torenuurwerken.

Trommel: Dit instrument laat de beiaard automatisch een deuntje spelen en komt voor vanaf het einde van de 15de eeuw. De trommel vormt de verbinding tussen het horloge en de beiaard die bestaat uit een aantal klokken. Hij werkt zoals bij de kleine muziekdoosjes. Op een cilindervormige buis, bezaaid met rijen gaten, brengt men noten aan die de melodie vormen. Zo verkrijgt men een soort metalen ponskaart. Als de trommel ronddraait, komt op een gegeven moment een lichter in aanraking met een stift of noot. Hierdoor trekt de lichter aan de ijzerdraad, die op haar manier via een tuimelaar de hamer van de klok wegtrekt. Bij het terugvallen van de lichter zal de ijzerdraad zich terug ontspannen waardoor de hamer op de klok slaat. Een bladveer aan de hamer zorgt ervoor dat de hamer niet op de klok blijft rusten, zodat de klank kan uitklinken.

Tuimelaars: Tuimelaars zijn een soort metalen winkelhaken die door ijzerdraad in verbinding staan met de klepel van de klok en trommel. Zij zetten een verticale draadverbinding om in een horizontale.

aan moesten houden. Een beurs zonder horloge kon blijkbaar niet. In Amsterdam was deze eveneens voorzien van een uurwerk met klokkenspel en wijzerplaat aan elke zijde van de toren. Ook op de Londense beurs konden de kooplui dankzij het torenuurwerk de tijd in het oog houden.

De Spaanse Furie van 1576 bracht grote schade toe aan het beursgebouw en het Tapissierspand. Enkele jaren later (1578-1581), liet de stad grote herstellingswerken uitvoeren aan beide gebouwen. De stadshorlogemaker Francois van Gheelee zou de herstellingen aan het uurwerk van de beurs op zich nemen. Het is niet onwaarschijnlijk dat het oudere horloge tijdens de Spaanse Furie geheel verloren is gegaan, wat de plaatsing van een nieuw horloge noodzakelijk maakte. Naar alle waarschijnlijkheid was het de bedoeling een nieuw horloge te installeren en daar de automatische wekker aan te monteren. Dit uurwerk stond op de zuidwestelijke toren, aan de ingang van de Meir, en had een voorslag die met zijn melodie elk uur en elk kwartier van de dag aankondigde. Het uurwerk kreeg een houten man die door het slaan op de grote klok de kooplui op de hoogte hield van de openingsuren. Dit werd automatisch in werking gesteld door het plaatsen van een zogenaamde wekker waarbij een grote houten *jacquemart*

om het uur op de grote klok sloeg (3). Dit is een kunstuurwerk, waarbij het uurwerk gekoppeld is aan de automaat die figuren laat bewegen op de gespeelde melodie. Een kwartier vóór de beurs haar deuren opende of sloot, sloegen vier kleine hamers op de kleine klok. Er werden ook nog twee klokken in de toren gehangen. Hierna kon een beiaard aan het horloge gekoppeld worden. De horlogemaker Francois van Gheelee leverde hiervoor het slagwerk: vier kleine hamertjes waarmee op de kleine klok de openingsuren aangegeven worden. Een honderd pond wegend gewicht was de aandrijvingskracht van het horloge. Verder kon men op een koperen wijzerplaat zien hoe laat het was. De toren, waar reeds een zonnewijzer stond, werd afgebroken en in de plaats kwam een nieuwe toren met een zonnewijzer op de gevel. De herstellingskosten voor de werken bedroegen lang niet zoveel als de reparaties aan de torens en het horloge. Het ging om een bedrag van een 243 gulden tegenover ruim 1871 gulden voor toren en horloge. De zonnewijzer vroeg nog eens 167 gulden van het budget. Deze kosten wijzen op het belang van een openbare tijdsaanduiding voor de financiële wereld. Na de herstellingswerken rond 1580 is er weinig gekend over de verdere evolutie van het horloge van de beurs (4). Na de brand van 1858 dat heel het gebouw vernielde, werden de

overblijfselen van het uurwerk overgebracht naar het "Musée d'antiquités d'Anvers", de voorloper van het museum Het Steen. Later kwam alles terecht in het Museum Vleeshuis, maar de resten zijn momenteel niet meer te vinden.

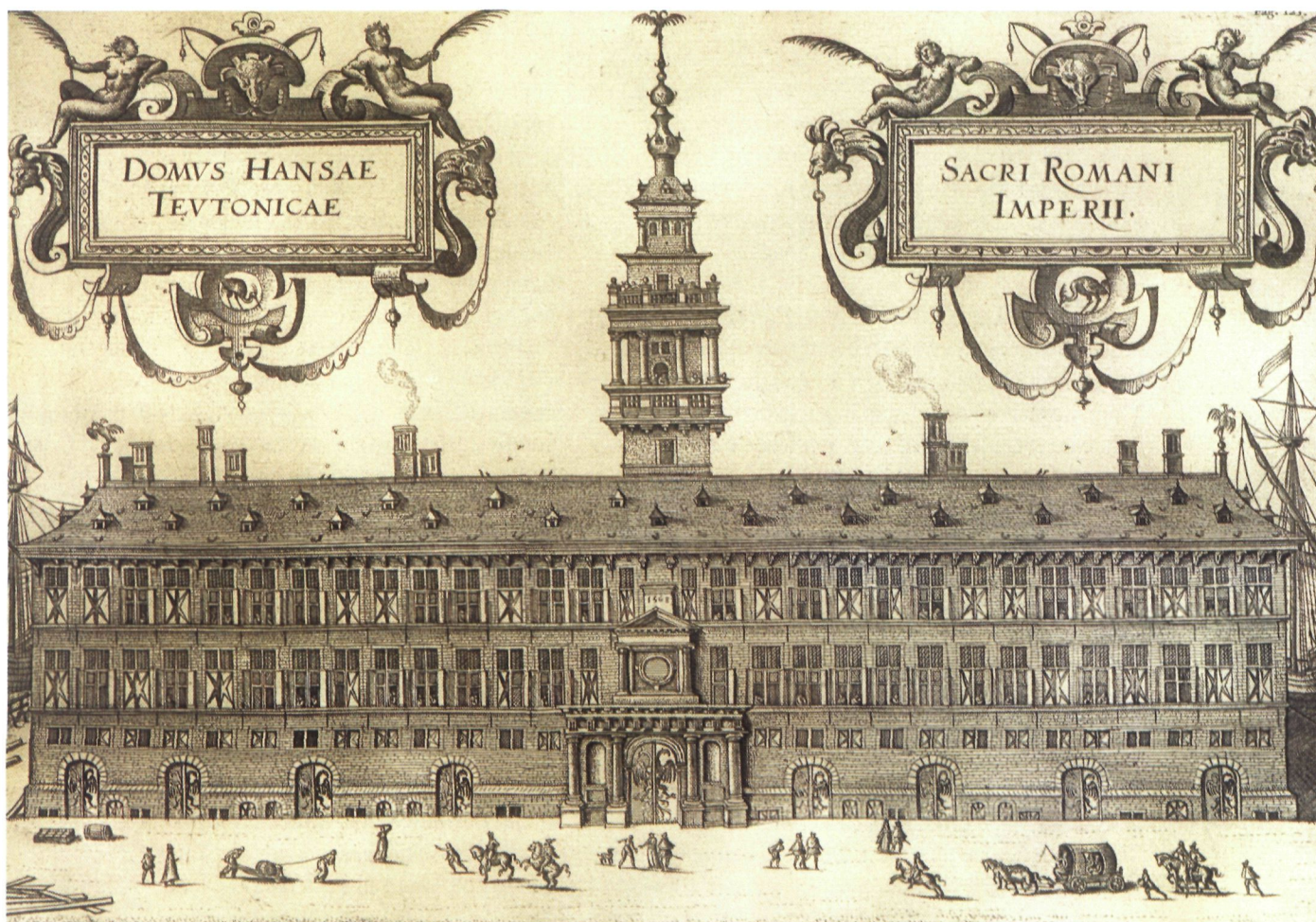
Naast de financiële wereld vereiste ook de lakenhandel een betere tijdsaanduiding. Het klokgelui en het uurwerk had men nodig om de werktijd te bepalen. Zo verkreeg men controle op de gepresterde uren. Te Antwerpen vormde het Tapissierspand een draaischijf in de lakenhandel; het had een horloge met klok aan haar voorgevel. Gilbert Van Schoonbeke richtte in 1551-1552 aan de Komedieplaats het pand op, samen met een geheel nieuwe stadswijk. Het functioneerde als verkoopshal voor tapijten. In diezelfde periode was naast Francois van Gheele ook Hans de Groote als horlogemaker werkzaam in Antwerpen. Hij herstelde rond 1579-1580 het horloge van het Tapissierspand (5). Deze herstellingen waren nodig omdat tijdens de Spaanse Furie de rebellerende soldaten dit handelspand plunderden. Het gebouw met horloge was op het moment van de

herstellingswerken amper een twintigtal jaren oud. Het betrof hier een herstelling, wat erop wijst dat het horloge kort na de oprichting van het pand geïnstalleerd moet zijn. Wat er precies werd hersteld, blijft onduidelijk.

DE UURWERKEN KRIJGEN EEN VOORSLAG

Eenmaal de plaatsing van een stadsuurwerk achter de rug, betekende dit niet het einde van de verantwoordelijkheid voor de stad. Rond het midden van de 16de eeuw ontstond de functie van stadshorlogemaker. Michiel De Kempenere had de eer om als eerste deze functie uit te oefenen. Hij moest in ruil voor een jaarlijkse vergoeding het horloge op de Onze-Lieve-Vrouwetoren samen met dat van de beurs en van het oude stadhuis opwinden, goed onderhouden en eventuele herstellingen uitvoeren (6). In 1537-'38 plaatste hij een nieuw torenuurwerk op de kathedraal en kort daarna kwam er een beiaardklavier. Op 7 maart 1541 voorzag Michiel de

Het Oosterhuis met toren, maar zonder zichtbaar uurwerk aangezien het niet voorzien was van een wijzerplaat. Dit geldt evenzeer voor het horloge van de Nieuwe Beurs. Pieter Van der Borch, 16de eeuw (Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet III/B 333-336)

Kempenere de installatie van een voorslag en wijzerplaten. Pas vanaf dit moment was er sprake van een volwaardig horloge en beiaard, waarbij de beiaard op geregelde tijdstippen volledig automatisch een melodie speelde en daarnaast via het klavier de klokken manueel bespeeld konden worden. In 1558 achtte hij het noodzakelijk om enkele onvolkomenheden aan het kathedraalhorloge te herstellen (7).

Ook op de torens van de Sint-Jakobskerk prijkte een uurwerk. Reeds vanaf 1496 werd ene Jan Smitterman uitbetaald voor het herstellen en regelmatig opwinden van het horloge. Het bedehuis van Sint-Jakob was reeds vóór haar kerkrechtelijke benoeming tot parochiekerk (1476) in het bezit van een horloge (8). Tijdens de bouw van de grotere kerk bestelde men bij dezelfde horlogemaker een nieuw uurwerk. Hij leverde en plaatste het werk in 1506 op de toren. Precies een halve eeuw later verving de kerk dit exemplaar door het torenuurwerk, verkregen door schenking van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Deze kreeg een plaats op de tweede verdieping van de Sint-Jakobstoren. Een Doornikse klokkengieter wilde het oude werk wel ruilen voor twee kleine klokken.

Een horloge op zich, zonder wijzerplaat en voorslag, had niet veel nut. Het volk kon niet op de wijzerplaat kijken hoe laat het was. Het uur werd ook niet automatisch geslagen zodat men iemand in dienst moest nemen die elk uur op de klok sloeg. Daarom werd er rond dezelfde periode de opdracht gegeven een wijzer te plaatsen aan de toren. De uitspraak: "*doemen den wijser buyten den toren gestelt hadde*", toont aan dat het om een wijzerplaat met één wijzer ging die de bevolking informeerde over de juiste tijd. Hiervoor sloeg men een gat in de gevel om een verbinding tussen de wijzer en het mechanisme mogelijk te maken. Zeker vanaf 1911 had de Sint-Jakobskerk geen wijzerplaat meer (9). Wanneer deze er precies werd afgehaald, is niet gekend. Het uurwerk dient enkel nog om op gepaste tijden de klokken automatisch aan te slaan. Het is wel betekenisvol dat men de wijzerplaat niet meer heeft geïnstalleerd. Dit wijst erop dat door de privatisering van de tijd die ontstond vanaf de 19de eeuw, minder behoefte was aan een openbare tijdsaanduiding. Er moest nog elk uur door iemand aangegeven worden hoe laat het was door manueel de klokken te luiden. Een automatisering door een voorslag was wenselijk maar ook erg duur. Een geldinzameling in de parochie zorgde voor de nodige middelen ter afbetaling. In 1557 plaatste Pieter de Grootte de voorslag. Amper drie jaar later deed men beroep op een Hasselts horlogemaker om deze voorslag geheel te vervangen door een halfslaguurwerk. Dit geavan-

ceerdere model sloeg om het half uur de juiste tijd op de klok. Dit mechanisme van de voorslag koppelde hij aan het uurwerk. Toch bleef de voorslag de daaropvolgende jaren een lastpost. Er waren problemen om dit mechanisme gaande te houden. Men nam contact op met Jan Engels, een Mechels horlogemaker, die ervaring had met dit soort dingen. Maar ook hij kon het probleem niet oplossen. Uiteindelijk slaagde zijn opvolger, Heyndrik Tichelmans in 1571 erin om de voorslag goed te laten functioneren.

Op het einde van de 16de eeuw kwam er een tweede stadshorlogemaker op de proppen: Mattheus Bastiaens kreeg zo'n twintig jaar het toezicht op het horloge op de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Ook het horloge van de beurs viel onder zijn hoede. Aan het einde van de 16de eeuw waren de beide stadsuurwerken met zekerheid een 12-uren horloge; dat wil zeggen dat Matheus Bastiaens het horloge gedurende twaalf uren kon laten werken en dus tweemaal per dag de tocht naar boven moest maken om het horloge telkens voor twaalf uren op te winden. Gedurende de eerste helft van de 17de eeuw bezorgde de voorslag Antwerpse horlogemakers nog steeds kopzorgen. Hiervan getuigen de herstellingen die zij in deze periode veelvuldig uitvoerden.

De eerste helft van de 17de eeuw gebeurde er niet veel met het uurwerk op de kathedraal. Rond 1609 nam Jacques Bastiaens, zoon van Matheus, de taak van stadshorlogemaker over en hij kon onmiddellijk aan de slag. De stad betaalde hem 350 gulden Artois om het horloge van de toren te halen en herstellingen uit te voeren aan de voorslag die inmiddels aan vernieuwing toe was (10). De verbindingen tussen de uurklok en voorslag waren eveneens versleten. Deze werken konden niet ter plaatse uitgevoerd worden, dus haalde hij het uurwerk van de toren. Vergeleken met het jaarlijkse loon van 136 pond dat zijn vader kreeg, was deze vergoeding van 350 ponden Artois voor een herstelling zeker geen peulschil. Hij werd zomaar even 2,5 maal meer betaald.

De Sint-Jakobskerk had in de 17de eeuw verschillende horlogemakers in dienst. Van 1575 tot 1607 kregen achtereenvolgens twee stadshorlogemakers, Hans de Grootte en Matheus Bastiaens de opdracht om het horloge van de Sint-Jakobskerk te herstellen. Nadat deze laatste eerder het toezicht op de horloges van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de Nieuwe Beurs had uitgeoefend, werkte hij zeker tot 1608 in dienst van de Sint-Jakobskerk. Jacques Bastiaens was vanaf 1608 actief als horlogemaker. Daarop nam Loys Van Der Elst vanaf 1614 het onderhoud aan het horloge van de Sint-Jakobskerk van hem over. De eerste jaren voerde hij enkele kleinere onder-

houdswerken uit zoals het uitvijlen van het groot rad en de plaatsing van een nieuwe as. Tien jaar (1624) later kreeg hij de opdracht een nieuwe voorslag, naar voorbeeld van het patroon van de Mechelse Sint-Romboutstoren te vervaardigen. Het betrof een meer geperfectioneerde kwartiervoorslag, waarvoor men enkele maanden tevoren de beiaardier van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal consulteerde. Zij beslisten met andere woorden om een eerste beiaard in de toren te installeren. Hiervoor moest Loys een trommel vervaardigen die identiek was aan die van Mechelen. Hij stak drie jaar in dit werk, waarvoor hij 800 gulden en een aardigheidje voor zijn vrouw ontving. In mei 1627 installeerde hij het horloge met de nieuwe voorslag terug op de toren.

In 1606 wordt voor het eerst duidelijk dat ook het - in 1746 afgebrande - Oostershuis een torenuurwerk bezat. Hans Georg Ernstinger beschreef toen het pand als een groot, weelderig gebouw met een grote bedrijvigheid van kooplui. Het gebouw had ook een mooie stenen toren met uurwerk (11). Het Oostershuis was het Antwerps kantoor van de Hanze, de Noordduitse kooplui, ook wel Oosterlingen genoemd, die via het verkregen stapelrecht handel dreven. Aanvankelijk centraliseerden zij hun activiteiten in Brugge. Omwille van het steeds dalende belang van Brugge, verplaatsten zij in 1553 hun kantoor naar Antwerpen. Hiertoe bouwden zij het prestigieuze "*Oosterschhuys*" (1564-1658), naar ontwerp van Cornelis Floris. Het gebouw was gesitueerd tussen de Timmermansvliet en de Graanvliet. Deze vlieten zijn samen met het gebouw verdwenen en nu bevindt er zich het Bonapartedok. Rond een binnenplaats lagen 24 pakhuizen, voornamelijk voor graan. Op de eerste en tweede verdieping bevonden zich de kantoren en woonkamers. De stenen toren was getooid met een uurwerk. Aan het begin van de 17de eeuw verkozen de hanzeaten Amsterdam als hun centrum waardoor het Antwerpse gebouw zienderogen verkommerde. Pas na de vrede van Münster (1648) werden er plannen gemaakt om het huis volledig te herstellen. In 1668 woonden er terug enkele kooplieden. In 1613 beschreef een zekere Johan Wilhelm Neumayr, hoveling van de hertog van Saksen, het op dat moment onbewoonde Oostershuis als een rechthoekig paleis, met in het midden een geplaveide hof (12). Aan de zijgevel stond een toren met slaguurwerk. Dit duidt erop dat men toch het horloge behield, hoewel het Oostershuis er op dat moment verlaten bijlag. Omtrent het juiste tijdstip van de plaatsing van het horloge op de toren en wat er verder mee gebeurde, tast men nog volledig in het duister.

DE BEIAARD MET KLOKKENSPEL VAN HEMONY

Rond het midden van de 17de eeuw ontstond er heel wat bedrijvigheid rond het stadshorloge van de kathedraal. Ongeveer vanaf 1640 verbeterde de beiaardtechniek van het trommelspelwerk door het introduceren van diatonische drie octaven beiaarden. Deze brachten door hun groter aantal klokken en dus ook meer tonen, een grotere variatie in de melodie. Wilde men al de mogelijkheden van de beiaard benutten dan moest de trommel efficiënter en groter worden (13). Meerdere melodieën en ritmen werden enkel bereikt door de nodige noten nauwkeuriger in de trommel aan te brengen. Hiervoor moest deze perfect rond zijn om haperingen in het spel te voorkomen. Ook de gaten in de trommel waarin de noten staken, moesten de perfecte grootte en op juiste afstand van elkaar gelegen zijn. Gebeurde dit niet dan raakte de melodie helemaal uit haar ritme. Er werd eveneens een nieuwe voorslag en een nieuw klavier ontworpen, zodat de beiaard met zijn 32 klokken helemaal benut kon worden.

De werken aan het stadshorloge verliepen in twee fases. Om een welslagen te verzekeren, moest men het torenuurwerk helemaal nakijken en zo nodig optimaliseren. Bij de tweede fase stond de nieuwe beiaard met 32 klokken van de beroemde gebroeders Hemony centraal (14). Hierdoor onderging het verbindingsmechanisme tussen trommel en klokkenspel ook enkele veranderingen.

In 1651 kwam er een verzoekschrift van de gebroeders horlogemakers Van Aelst, om de trommel te vervangen door een nieuwe die in plaats van twaalf klokken, er vijftien zou kunnen bespelen (15). Men ging niet op hun verzoek in. Joos Zillemans en Herman Corthuys, twee horlogemakers, dienden eveneens bij het stadsbestuur een aanvraag in. In zijn aanvraag stelde Corthuys de prijs van 17 000 gulden voor. Hij bleek redelijk zeker van zijn offerte en daagde het stadsbestuur uit om in andere steden met een zelfde uurwerk zoals Amsterdam, Zutphen of 's-Hertogenbosch een goedkopere uitvoering te vinden. Zulk een kostelijke onderneming moest verantwoord zijn, wilde het stadsbestuur zijn beschikbare budget niet nodeloos overboord gooien. Blijkbaar slaagden de stad en de visitatiecommissie er niet in en de prijs bleef in de resolutie vastgesteld op 17 000 gulden.

Eerst en vooral werd er gevraagd om de nieuw-gemaakte trommel met een nieuw klavier "*te brengen ende stellen in den ouden stoel.*" En vervolgens ook "*in volcomen perfectie te brengen het gaende werck ende slachwerk*". Onder het "*gaende werck*" verstond men het eigenlijke torenuurwerk. "*Slach-*

werck” was het hele mechanisme tussen trommel en klokken. Al de onderdelen van het slagwerk zoals de hamers, veren, tuimelaars en ijzerdraad moesten nagekeken en waar nodig bijgevijsd worden. De stad besloot dat het ijzerwerk van tuimelaars en verbindingsdraad te erg verroest waren om te gebruiken en kocht nieuw ijzerwerk aan.

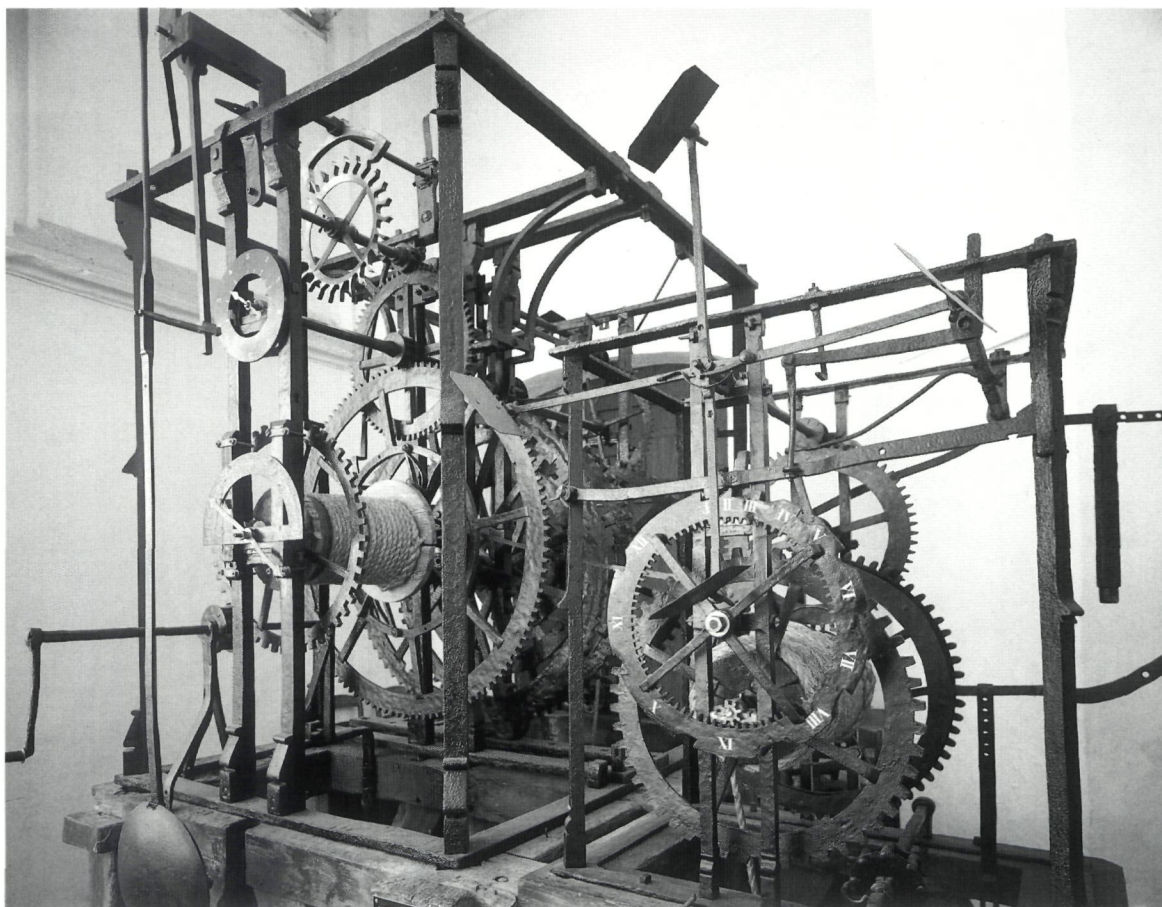
Corthuys beschikte niet over een eigen atelier om het nieuwe horloge en de trommel te maken. Meestal leverde dit geen problemen op, want vele torens beschikten vroeger over een smidskamer. Daar stonden aambeeld en blaasgalg waarmee de regelmatige herstellingen aan het horloge, klokken, trommel en dergelijke uitgevoerd werden. De Sint-Romboutstoren te Mechelen bijvoorbeeld, had zo’n smidse of smidskamer. Vermits de Onze-Lieve-Vrouwetoren geen smidskamer had, huurde de stad twee pakhuisen van het Oostershuis waar Herman in alle comfort kon werken (16).

Tijdens de werken stelde de stad verschillende onderzoekscommissies aan om het verloop ervan in het oog te kunnen houden. De medicus-mathematicus Godeshoven en zijn assistenten kwamen op 8 oktober 1651 een kijkje nemen. Zij waren zeer verbaasd dat de heren horlogemakers hun werk-

zaamheden uitvoerden zonder enig houvast aan een tekening of model. Het plan zat in hun hoofd: een werkmethode die eerder uitzondering dan regel was bij werken aan een torenuurwerk. Hij stelde dat de trommel in totaal zo’n zes voet groot moest zijn om al de benodigde noten erop te kunnen aanbrengen. Voor het klavier waar men nog maar drie weken aan het werken was, had hij geen goed woord over. Zij moesten het veel nauwkeuriger opstellen, om een in de maat gespeelde melodie te waarborgen. De horlogemakers hadden maar vier noten in één maat voorzien, maar Godeshoven had er liever acht om meer variatie in de melodie mogelijk te maken. Ook de verdeling van het gewicht werd gecontroleerd om vroegtijdige slijtage tegen te gaan.

In het voorjaar van 1652 was het werk klaar. Om te weten of de horlogemakers al die mooie beloftes waarmaakten, liet de stad wederom door Schwartz een visitatie doorvoeren. Samen met Carl Hermans, een horlogemaker uit Leuven, zou hij gedurende acht dagen het werk grondig op enige fouten onderzoeken (17). De trommel voldeed nu wel aan de gestelde eisen. Enkel aan het klavier kon nog wat gesleuteld worden. Niet veel later, in 1654 nam de stad contact op met François Hemony die de klokken zou

Het uurwerk met trommel van de Sint-Jakobskerk, Antwerpen, recent gerestaureerd door B. Meier (foto O. Pauwels)

►
Het uurwerk met
trommel van de
Sint-Jakobskerk,
Antwerpen, recent
gerestaureerd door
B. Meier (foto
O. Pauwels)

gieten voor de drie-octaafsbeiaard, bestaande uit 32 klokken. De werken zouden van 1655-1658 duren. Tijdens deze grootse werken werden ook nog de wijzers van het stadshorloge hermaakt.

Hans Van Der Elst hielp zijn vader reeds bij de verschillende werken in de Sint-Jakobskerk. Tijdens zijn carrière als beiaardier (1631-1634) was hij tevens verantwoordelijk voor dit horloge. Ook het opwinden werd aan hem overgelaten. Hans bleef tot 1664 verantwoordelijk voor het uurwerk van de Sint-Jakobskerk. Zijn loopbaan kenmerkte zich door sporadische herstellingen; een schakelwiel, de hamer aan het voorwiel, de voorslag en dergelijke dingen meer repareerde hij vakkundig. De ijzeren noten voor de trommel heeft hij ook aangemaakt (18). In 1632 kreeg hij de opdracht de spil van het gaande werk te maken. In 1655 breidde Hans de beiaard uit met enkele klokken, geschonken door de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal die door de bestelling van een nieuwe beiaard wilde afstand doen van enkele van haar vroegere klokken. Hans moest deze klokken in verbinding brengen met de trommel door een mechanisme bestaande uit tuimelaars.

DE HORLOGETECHNIEK EVOLUEERT VOLOP

Herman Corthuys sr volgde in 1664 Hans Van Der Elst op als horlogemaker van de Sint-Jakobskerk. Vóór die tijd verdiende hij zijn brood als horlogemaker te Mechelen (19). Hij zou deze nieuwe functie tot 1681 uitoefenen. Tijdens zijn laatste jaren begon hij grootscheepse werken aan het horloge uit te voeren. Vele kerkhorloges lieten rond deze tijd hun horloge uitrusten met het nieuwe en revolutionaire aandrijfsysteem: de slinger die de foliot verving. In 1657 introduceerde Christiaan Huygens voor de eerste maal de slinger als regelorgaan voor een kameruurwerk.

Wanneer deze techniek algemeen op de torenuurwerken werd toegepast, is onduidelijk. Vermoedelijk gebeurde dit bij de Sint-Jakobskerk een twintigtal jaar na de uitvinding. Hoewel de kerkrekeningen geen enkele expliciete vermelding bevatten, wijzen enkele gegevens in die richting. Men haalde het horloge van de toren waardoor op kerstavond 1679 de bevolking het uur niet meer kon aflezen van de Sint-Jakobs-toren. Ter compensatie werd een zonnewijzer op de Paddegracht, de huidige Prinsesstraat, aangebracht. Ook de vele horlogemakers die aan het einde van de 17de eeuw een dertigtal jaren (1679-1707) aan het uurwerk sleutelden wijzen op een omwisselingsproces van foliot naar slinger. De nieuwe ingewikkelde

techniek vereiste de kennis van vele horlogemakers. Op 60-jarige leeftijd gaf Corthuys sr. het ambt over aan zijn zoon, die de werken tot 1696 verderzette. De laatste vijf jaar van deze eeuw zouden achtereenvolgens de horlogemakers Jacobus Aleveyns (1694), Michel Quivier (1696-1700), Gérard Gruttes (1704) en Jacobus Raes (1707) samen met Herman Corthuys jr het horloge onderhouden en eventueel herstellen.

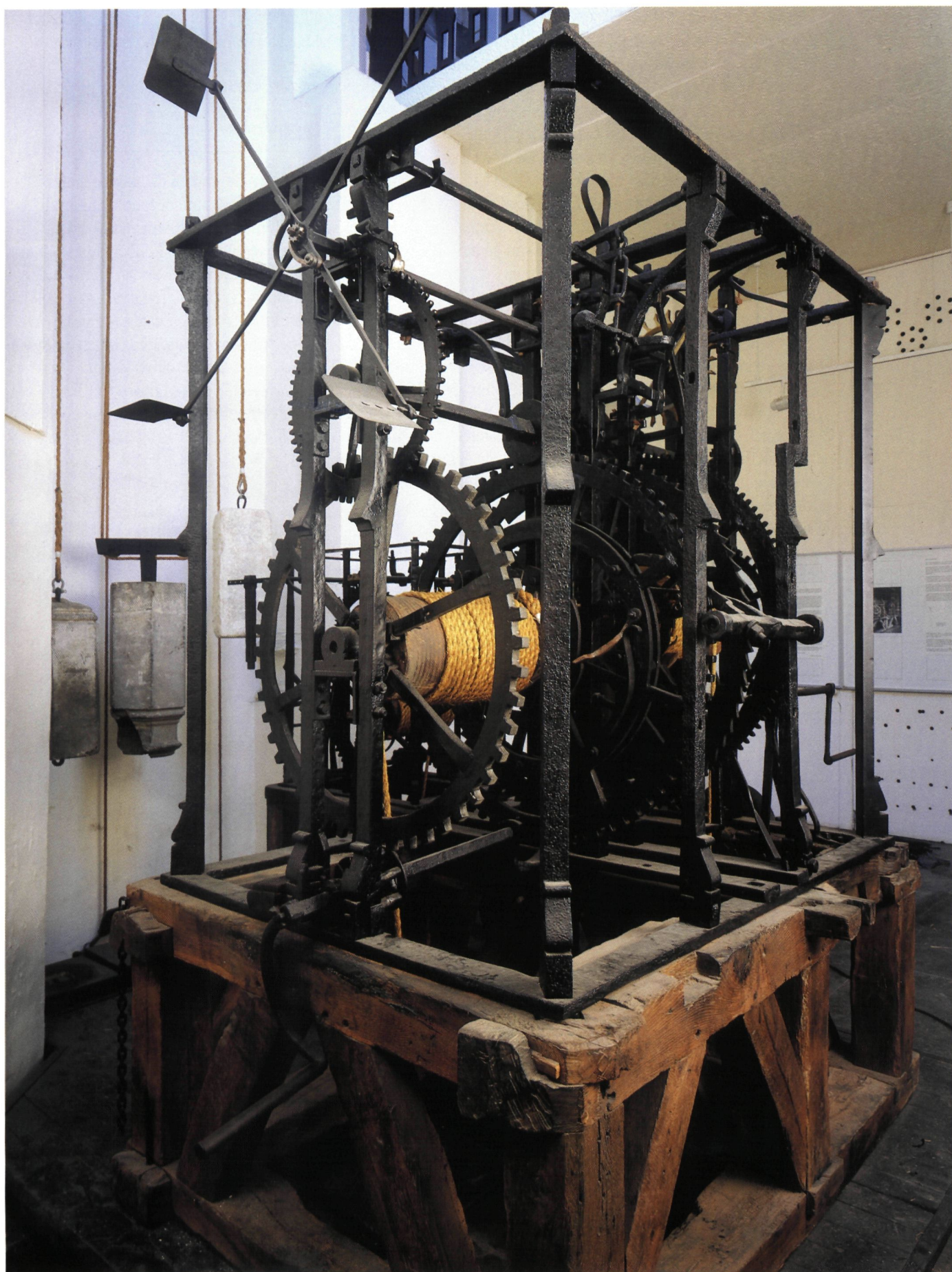
Hij was betrokken bij andere werkzaamheden. Zo plaatste hij in 1689 een uurwerk op de Sint-Joriskerk van Antwerpen. Corthuys jr was eveneens stads-horlogemaker en werkte dus ook aan het horloge van de beurs (20). In 1695 besloot de stad een slinger te monteren op dit torenuurwerk en meteen alle defecten te herstellen.

Het stadshorloge op de kathedraal had pas een slinger vóór 1723. Dit blijkt uit een beschrijving door Godefridius Bouvaert van 1723 waarin de kathedraaltoren en haar uurwerk bezongen worden onder de vorm van een gedicht (21). Voor de geschiedenis van het mechanisme van het stadshorloge was die slinger een belangrijk feit. Ze toont aan dat het stadsbestuur van Antwerpen de ontwikkelingen op het gebied van horlogetechniek niet aan haar neus voorbij liet gaan. Zo maakte de slinger vanaf het einde van de 17de eeuw zijn intrede in Antwerpen, waarbij de Sint-Jakobskerk en de Beurs als één van de eersten deze techniek toepasten.

Antwerpen, de Sint-Jakobskerk (foto O. Pauwels)

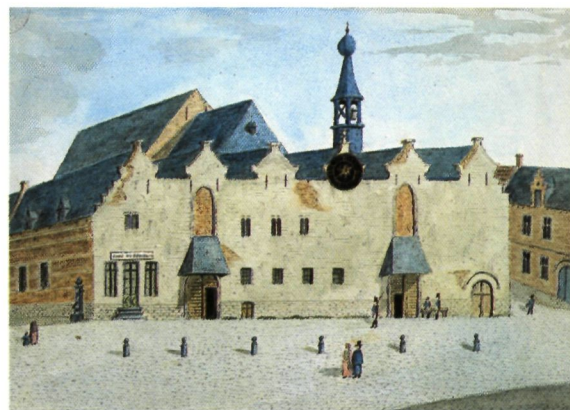
Het versteken van de beiaard was een taak die een horlogemaker voor zijn rekening nam. Het versteken van de noten op de beiaard bestaat uit het verplaatsen van losse noten op de speeltrommel, zodat de klokken in een andere volgorde worden aangeslagen en men zodoende een andere melodie kan horen. De gewone trommel heeft vaste noten en de melodie kan dus niet gewijzigd worden. Pas een hele tijd na de uitvinding van de gewone trommel deed deze versteekbare trommel in 1530 haar intrede. Deze vinding was een reactie op de evolutie van de beiaard. In die tijd kwam de beiaard met twee octaven meer en meer in gebruik, waardoor het weinig opportuun was om enkel vaste melodieën met deze grotere beiaard te laten horen. Zo zouden bepaalde klokken nooit aan bod komen en betekende de aankoop van die grote beiaard een verspillings. Een verstelbare trommel was hier dus aangewezen. Wanneer dit principe in Antwerpen zijn intrede deed, kan moeilijk bepaald worden. Zeker vanaf de 17de eeuw installeerde men in Antwerpse torenuurwerken de versteekbare trommel. Zo betaalde de Sint-Jakobskerk in 1628 de beiaardier van de Sint-Andrieskerk om de melodie op de trommel te wijzigen. Amper één maand nadien werd de beiaardier gevraagd om weer andere liederen op de voorslag te plaatsen. In 1651 merkte Godeshoven tijdens de visitatie dat er in de trommel van het kathedraaluurwerk reeds gaten aangebracht waren, maar de noten nog gemaakt moesten worden. Met andere woorden, de noten konden in eender welk gat gestoken en dus ook verstoken worden. Dit maakte het mogelijk om met eenzelfde trommel op gepaste tijden een andere melodie te laten horen. Bij het versteken kreeg de horlogemaker of beiaardier hulp van twee bekwame medewerkers die hem konden assisteren om in de trommel te kruipen en zo de noten te verplaatsen. Omdat dit een zeer tijdrovende karwei was, kon men gemakkelijk een hele dag in de weer zijn. Er werd gewoonlijk éénmaal om de vier maanden tijd uitgetrokken om de beiaard te versteken en van een andere melodie te voorzien.

Ook op het platteland voltrok er zich een evolutie op het gebied van tijdsbewustzijn. Terwijl de stad Antwerpen zich in de 16de eeuw tooide met openbare horloges, deed eenzelfde situatie zich pas een eeuw later voor in de omringende dorpen. Zo verrijkten enkele kerken in de Noorderkempen hun toren met een horloge. Het kerkbestuur te Oosterweel liet in 1620 voor 83 Karolusgulden het oude torenuurwerk herstellen en vernieuwen door Jan Van Der Elst. Er was dus reeds vóór die datum een horloge in de Sint-Jan Baptistkerk aanwezig. Kapellen plaatste in 1688 een eerste uurwerk en in Brasschaat

kon de bevolking vanaf 1689 het uur aflezen op het nieuwe horloge van de plaatselijke Sint-Antoniuskerk.

DE 18DE EEUW

Op 9 juli 1710 sloten de stad en de aalmoezeniers een contract af waarbij de aalmoezeniers het middeel van het Tapissierspand kregen om aldaar toneel en opera op te voeren. Zo konden deze in hun inkomsten voorzien. In ruil moesten zij jaarlijks 50 gulden betalen en "*sy ook sullen moeten onderhouden de Mueren, goten ende Daken soo verre den voors. bouwe sig sal verstreken, ende dat sy in Staet sullen Stellen de daken, goten, uren & a daer aene sy eenige schaede souden komen te doen*" (22). Indien er ooit een einde zou komen aan hun contract, moesten zij het horloge geheel terug nakijken en herstellen.

In 1746 brandde het Tapissierspand volledig uit. Van het horloge zal niet veel meer overgebleven zijn. Er werd besloten om het pand terug op te bouwen, aan de hand van de plannen van Engelbert Baets en in 1753 vierde het tapissierspand de heropening. Hadden zij ook nieuwe plannen voor een horloge? Aangezien er op het vorige pand een horloge aanwezig was, zal er waarschijnlijk niet lang na de heropbouw van 1753 terug één op de voorgevel aangebracht zijn. Hier bestaat evenwel geen enkel bewijs voor. De etsen van Jozef Linnig tonen wel aan dat er tussen 1753 en 1829 een horloge geweest moet zijn. Deze etsen geven immers de situatie weer, vlak vóór de afbraak van 1829.

In 1726 voerde Hendrik Joltrain enkele werken aan de Sint-Jakobskerk uit. Het is niet geweten wat hij toen deed. Acht jaar later besloot men een nieuw

Het Tapissierspand begin 18de eeuw. De wijzerplaat ver- toont in het midden een ster- motief van waaruit wijzers ver- trokken. Ditzelfde model bevond zich ook op de kathedraal- toren rond het midden van de 17de eeuw. J. Scheffer, 1711 (Stadsarchief Antwerpen, Icono- grafie (C 12/16a))

klokkenspel met 27 klokken in de toren te plaatsen. De ervaren Jan De Hondt mocht deze taak op zich nemen. Deze verving de beiaard dewelke in 1624 geplaatst en in 1655 vervolledigd werd. Het was onnodig om hiervoor een nieuwe trommel te maken. Jan onderwierp de oude trommel enkel aan een grondige opknappbeurt. De Sint-Jakobskerk betaalde hem hiervoor 364 gulden.

In 1755 keek Christophe Lion het horloge en de trommel grondig na voor een loon van 500 gulden. Hij had ook het aantal noten op de trommel van 518 naar 550 opgevoerd. Hierdoor was meer variatie in de melodie mogelijk. Jean Baptiste Grimard, een Antwerps horlogemaker, visiteerde het horloge het jaar erop. Christophe Lion mocht tevreden zijn, want hij had zijn opdracht naar behoren uitgevoerd. Enkel de halfuurslag bleef soms haperen. Vanaf 1763 was zijn zoon Georgius verantwoordelijk voor het torenuurwerk (23).

HET TIJDPERK VAN DE FAMILIE DE HONDT (1730-1753)

Herman Corthuys jr bleef zo'n 50 jaar lang (1681-1730) de stadshorlogemaker van Antwerpen. Voor een jaarloon van 350 gulden stond hij in voor het onderhoud van de stadshorloges. Hij voerde geen grote vernieuwingswerken uit, maar moest enkel elke dag het horloge opwinden en op tijd en stond de melodie wijzigen door de noten op de trommel te versteken. Nadat gedurende 50 jaar de horlogemaker geen enkele grote herstelling uitvoerde aan het uurwerk van de kathedraal, moest er dringend iets gedaan worden. De stad was niet van plan om dit immense werk aan Corthuys over te laten. Men zocht iemand met meer ervaring. Hierop dienden twee horlogemakers zich aan: Jan De Hondt en Hendrik Joltrain.

Deze laatste had een goede reputatie: Hij was betrokken bij de plaatsing van de eerste springtrommel te Lier in 1712. Dit is een trommel waarbij men een melodie op de even baan aanbrengt en een andere melodie op de oneven baan, waardoor met één trommel twee liedjes gespeeld kunnen worden. Een advertentie in de "*Oprechte Haarlemse Courant*" moest zijn springtrommel bij het publiek aanprijzen. Later mocht hij een springtrommel op de abdijtoren te Middelburg plaatsen (24). Hij stelde voor om de trommel van het stadshorloge geheel te vernieuwen en de oude ijzeren trommel "*die apparentelijck voor d'een oft diander clijn stadt abdije oft andersints can te passe comen*" te verkopen (25). De begroting bedroeg zo'n 16 532 gulden en 9 1/2 stuivers. Hoewel dit een grote kost betekende, zag Joltrain de moge-

lijkheid om een deel van de uitgaven te recuperen. Zo kon de stad het oud ijzerwerk en andere onderdelen van het horloge, door vernieuwingswerken onbruikbaar, verkopen. Van de versleten kanonnen die in het stadsmagazijn stonden, kon hij een trommel van duizend pond zwaar gieten. De nieuwe trommel zou ook een indirecte bron van inkomsten kunnen betekenen voor de stad door de meerwaarde voor het toerisme. De beiaard lokte immers extra volk naar Antwerpen.

De tweede man die zich voor de klus aanbood was Jan De Hondt. Hij diende een begroting in ten bedrage van 3893 gulden. Ook hij had al enige ervaring met beiaarden, trommels en horloges. De abdijs van Tongerlo schreef dat Jan "*heeft gewerckt in onse Abdye ten eynde van onsen beyaert met de Trommel te verbeteren, het gene hij op een seer constighe maniere tot verwonderinge en wel behaeghen van een ieder heeft geffectueert*" (26). Het voorstel van Jan De Hondt bestond erin om de trommel van de kathedraal niet te verkopen, maar in zijn geheel te herstellen. Ook andere defecten zou hij kunnen verhelpen. Het stadsbestuur gaf de voorkeur aan deze werkwijze.

In 1730 kwamen zij overeen dat het gehele stadshorloge hersteld, schoongemaakt en daar waar nodig vernieuwd moest worden. Voor dit gehele werk had hij tijd tot Kerstmis 1731 (27). Vooreerst moest de trommel terug mooi rond komen te staan. De gaten van de trommel werden terug op perfecte grootte gebracht en nieuwe wielen werden op de trommel aangebracht. Er kwam een geheel nieuw klavier, gemaakt uit het beste Zweedse ijzer, een metaal met een uitermate duurzaamheid. De 350 pond wegende koperen balk voor het klavier moest hij vervaardigen uit een mengsel goede kwaliteits koper en geslagen koper. Verder vervaardigde hij 3000 noten. De 300 dubbele noten goot hij uit Zweeds ijzer en staal. Daarnaast maakte hij twintig nieuwe hamers met de bijhorende veren. Tenslotte keek De Hondt alle onderdelen van het horloge zoals raderen, spullen, tuimelaars, hamers, veren en lantaarn met windveer na en verving dat wat versleten was.

Volledig volgens afspraak bracht Jan De Hondt samen met vier knechten het horloge en beiaard rond Kerstmis 1731 weer helemaal in orde. Het stadsbestuur was blijkbaar tevreden over het geleverde werk en stelde hem een jaar later aan als stadshorlogemaker (28). Dit impliceerde het op zich nemen van een aantal taken om het onderhoud van het horloge te verzekeren. Eerst en vooral was het wenselijk dat het horloge de juiste tijd aangaf. De kathedraal had nog altijd een twaalf-uren werk op haar toren staan en Jan moest net als zijn voor-

De wijzerplaten op de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (foto O. Pauwels)

gangers regelmatig de tocht naar boven maken om aldaar het horloge op te winden en volgens de stand van de zon juist zetten. Daarnaast moesten alle noten van de trommel in orde blijven. Dit was vrij belangrijk want als er één of meerdere noten stuk waren, betekende dit dat de melodie niet meer zou klinken zoals het hoorde. De noten die stuk gingen, moest hij op zijn kosten vervangen door nieuwe. Vanaf de honderdste noot vergoedde de stad hem 4 stuivers per noot.

Jan De Hondt bleef stadshorlogemaker tot aan het eind van zijn leven. Na zijn dood in 1741 schreef Antwerpen een wedstrijd uit. Op basis van een proefstuk zou zij de beste kandidaat kiezen. De opdracht bestond uit de vervaardiging van een rad en een klein, opengemaakt tandrad. De winnaar zou een contract voor drie jaar aangeboden krijgen. Drie aspiranten waren geïnteresseerd in de functie. Na twee weken, op 28 augustus 1742, werd Lambert Le Jeune tot winnaar uitgeroepen en kreeg hij de functie van stadshorlogemaker toegewezen (29).

Ondanks de goede zorgen van wijlen Jan De Hondt kon niet verhinderd worden dat er elf jaar na de grote herstellingswerken weer heel wat aan het horloge schortte. Een greep uit de mankementen: heel wat raderen en de spil waren uitgesleten en ook de hamers en de veren werkten niet meer naar behoren. De veren zorgen ervoor dat de hamers na het slagen op de klok terug in positie komen te staan. Zo kunnen de tonen mooi uitklinken. Door de verroeste veren kwamen de hamers op de klokken te liggen en zouden die hamers bij het aanslagen veel te hard op de klokken terechtkomen met barsten in de klokken tot gevolg. Ofwel lieten de veren de hamers veel te los hangen, waardoor de klokken nooit de juiste klank bereikten. Aan de trommel schortte er heel wat. De noten waren van een ongelijke dikte en lengte waardoor de trommel nooit de melodie in de maat kon laten spelen. De oude slinger was bovendien slecht gemonteerd, waardoor het horloge telkens voor- of achterliep op de juiste tijd. Lejeune wilde dit verhelpen door een slinger van Engels model te plaatsen. Door deze plaatsing zou de horlogemaker

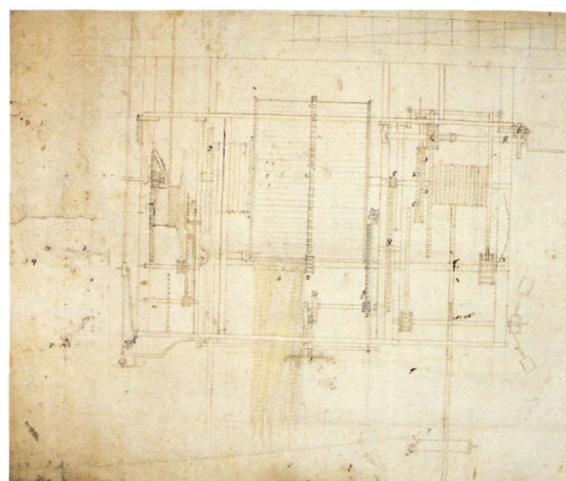

Schets van het torenuurwerk op de Onze-Lieve-Vrouwetoren, ten behoeve van de visitatiecommissie, 1764 (Stadsarchief Antwerpen, K 212, Fonds kerken)

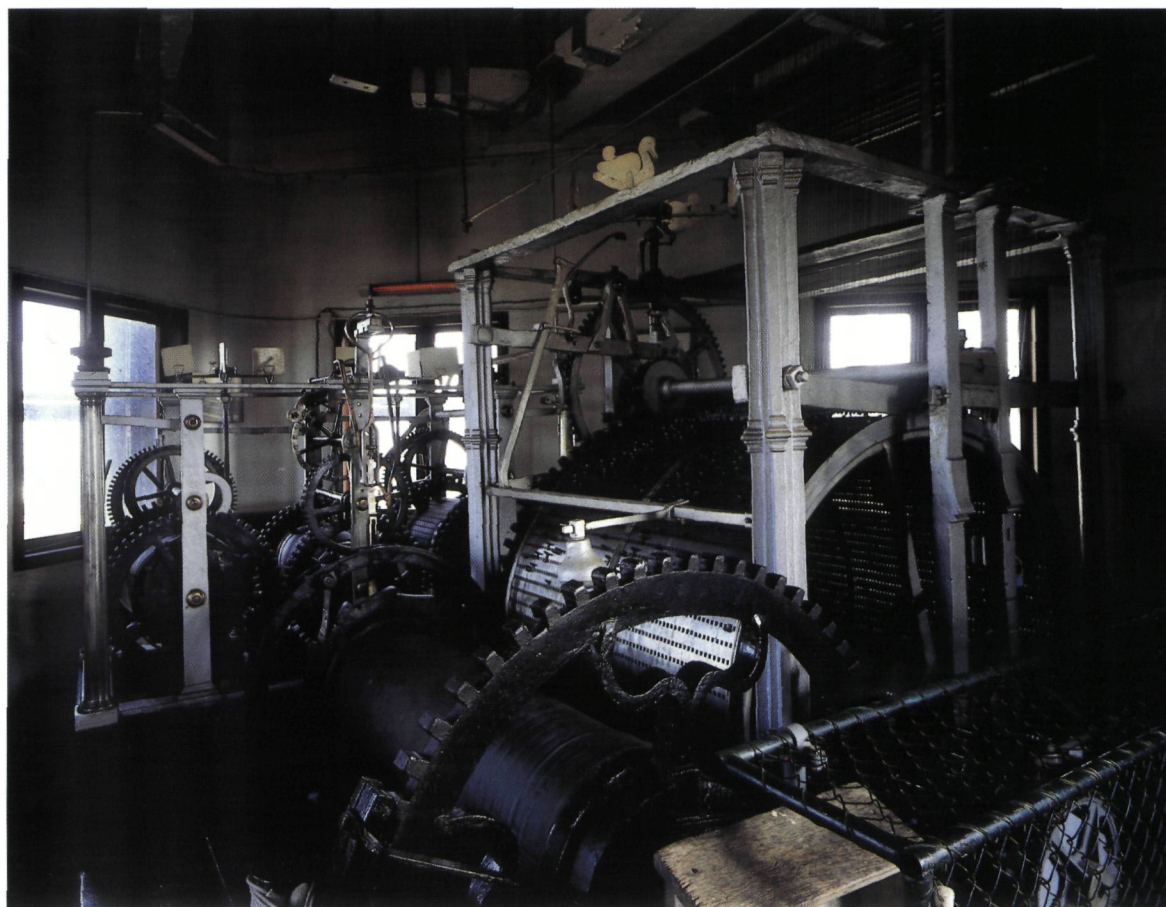
nog maar éénmaal per dag het horloge moeten opwinden. Het horloge werd vanaf dan een 24-uren-werk.

Hoewel Le Jeune net tot stadshorlogemaker werd verkozen, nam men voor dit werk toch contact op met een andere horlogemaker. Op 2 mei 1743 besloot men Anthonis De Hondt, zoon van Jan, voorlopig aan te nemen voor het onderhoud van het stadshorloge. Een jaar later sloot hij met de stad een contract af om het horloge met de vele tekortkomingen te herstellen in ruil voor 700 gulden. Hij monteerde een nieuw gaande werk met Engelse slinger. De reparatie mocht maar een half jaar in beslag nemen. De stad dreigde ermee om elke dag dat hij te laat was, twee gulden van zijn loon in te houden. Ondanks de vermaningen was er twee en half jaar later weinig of niets hersteld. De stad wendde zich ten einde raad tot zijn broer, om hopelijk zo Anthonis aan te sporen zijn werk te komen vervolledigen. Maar deze had andere zaken aan zijn hoofd. Hij was een druk bezet man, vermaard om zijn vakmanschap. In april 1744 waren Kortrijk en Brugge onder elkaar aan het bekvechten wie nu eigenlijk mocht genieten van zijn diensten (30). Tijdens zijn opdracht in Brugge kreeg hij een brief van zijn broer. Hierin

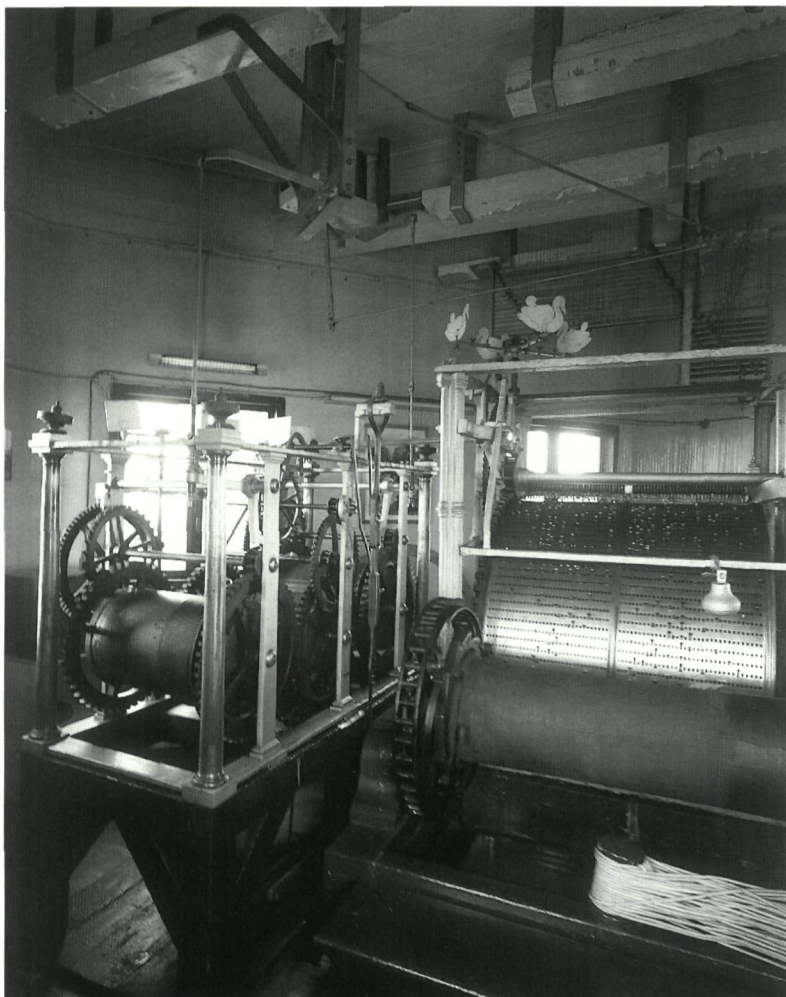
waarschuwde deze voor de eis van Antwerpen om binnen de veertien dagen terug naar de stad te komen. Pas als het stadshorloge volledig hersteld was, mocht hij Antwerpen weer verlaten. Daarenboven werd de maximum tijd om de klus te klaren van zes naar drie maand verkort. Anthonis antwoordde enigszins verbouwereerd op deze dreiging. Nochtans liet hij zich niet zomaar doen. Hij vond het maar niets dat hij zijn werk in Brugge moest stilleggen.

Het uurwerk met trommel van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, onlangs behandeld door Clock-O-Matic (foto O. Pauwels)

▲ Het uurwerk met trommel van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, onlangs behandeld door Clock-O-Matic (foto O. Pauwels)

►► Ontwerp van een trommel voor de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (Stadsarchief Antwerpen, K 211, Fonds Kerken)

Daarom stelde hij voor om twee bekwame knechten te sturen om het horloge op punt te stellen en de Engelse slinger te plaatsen. Op die manier waren beide partijen tevreden. Het stadshorloge zou hersteld worden en Anthonis zou aan zijn plicht voldoen zonder daarvoor in Brugge verlies te lijden. De betrekking van stadshorlogemaker werd vanaf 1753 aan de twee horlogemakers François Fricx en Henry Gellaerst toegekend. Hiervoor kregen ze 400 gulden, vermeerderd met vergoedingen voor noten, ijzerdraad en het smeren van zowel het stadshorloge, als het horloge op de beurs (31). Ze mochten meteen allerlei herstellingen uitvoeren. Tien jaar lang onderhielden zij in alle rust het stadshorloge. In 1766 overleed François Fricx. De gegeerde functie stond weer vacant en vele gekende horlogemakers solliciteerden. Uiteindelijk opteerde het stadsbestuur voor continuïteit. Na een stilte van acht jaar duikt Henricus Gellaerts weer op als stadshorlogemaker (32). Blijkbaar was de formule van twee stadshorlogemakers toch niet zo efficiënt als eerst gedacht.

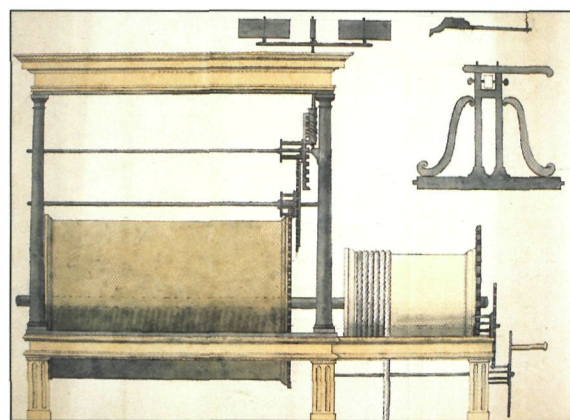
Of speelde ook het financiële element mee om geen tweede horlogemaker in dienst te nemen?

EEN GEHEEL NIEUW HORLOGE OP DE KATHEDRAAL

In 1784 viel de beslissing om het horloge op de kathedraal geheel te vernieuwen. Een jaar later werd het binnengeleverde bestek van meesterhorlogemaker Petrus Van Hoof goedgekeurd. Op 6 mei 1785 ondertekenden beide partijen het contract waarin men overeenkwam om tegen een som van 10 400 gulden een geheel nieuwe horloge te maken en de oude trommel te herstellen.

Er werden ditmaal kosten noch moeite gespaard om een geheel nieuw horloge te maken dat liefst zolang mogelijk zou meegaan. Dit wil zeggen dat het oude ijzer in geen geval opnieuw gebruikt mocht worden. Enkel kwalitatief goed ijzer en staal kwam in aanmerking. De raderen werden vervaardigd uit goed koper. Ook het raam, bestaande uit pilaren, waarin het horloge geplaatst werd, moest lange tijd kunnen meegaan. Om het roestproces enigszins tegen te gaan, werden zij met zwarte vernis beschilderd. En inderdaad, het horloge dat tot voor enkele jaren de juiste tijd aangaf, is ontworpen door Petrus Van Hoof (33).

De trommel werd niet vervangen, maar hersteld. Hier werden teveel fouten gevonden om ze alle in het contract te kunnen opnemen. Het kwam er in

principe op neer de trommel terug te doen functioneren. Enkel de noten verving hij door nieuwe exemplaren. Dit was nog altijd de trommel die Herman Corthuys sr in de 17de eeuw gemaakt had. Jan De Hondt en zijn zoon Anthonis hadden deze trommel ook al aan een opknappbeurt onderworpen. Zoals gewoonlijk werd dit werk van Petrus Van Hoof nagezien op mogelijke fouten door drie andere mees-

ter-horlogemakers van de stad. Zij waren bijzonder tevreden en verklaarden geen enkele fout te hebben ontdekt. Met andere woorden: een staaltje van perfectie en vakmanschap.

Het Franse bestuur liet Petrus Van Hoof, die door het vorige bestuur gekozen werd, zijn functie als stadshorlogemaker verder uitoefenen. Hij behield ook de supervisie over het horloge van de beurs. Voor het opwinden en onderhoud ontving hij 550 gulden.

In juni 1796 kreeg hij opdracht het stadshorloge van "*den Pand*" terug op punt te stellen en een grondige reinigingsbeurt te geven. Een paar jaar later was de taak geklaard. Deze functie kende duidelijk een continuïteit doorheen de Franse overheersing.

DE ZONNEWIJZER ALS CONCURRENT VAN HET MECHANISCHE TORENUURWERK

De opkomende mechanische uurwerken op de kerk-torens als openbare tijdsaanwijzing, de zakhorloges en staande horloges als privébezit hadden niet het alleenrecht op de tijdsaanwijding. De zonnepijzer en zandloper bleven nog lange tijd naast het horloge bestaan. De zonnepijzers verloren hun nut niet omdat de nauwkeurigheid van de torenuurwerken tot in de 18de eeuw op een bedenkelijk peil stond. Zodoende bleef de zonnepijzer een zeer handig controlemiddel (als de zon schijnt!) die de horlogemaker hielp om elke dag de tijdsaanwijding van het torenuurwerk volgens de zonnestand te corrigeren. Zo bepaalt het contract van Jan De Hondt in 1732 ondermeer dat hij het torenuurwerk elke twaalf uur "*volgens de loop der sonne*" juist moest zetten. Dit kon via de zakzonnepijzers of via deze op de gevels. De horlogemakers die voor het onderhoud van het desbetreffende uurwerk instonden, waren ook voor de zonnepijzer verantwoordelijk. Zij hadden het meeste baat bij die zonnepijzer omdat deze de tijd aangaf waarnaar zij de tijdsaanwijzing van het horloge moesten corrigeren. Te Antwerpen liet men in de loop der eeuwen op verschillende locaties zonnepijzers plaatsen en herstellen. De besproken gebouwen hebben bijna allemaal naast hun uurwerk een zonnepijzer. In 1580-1581 werden er twee aangebracht aan de zuidertoren van de kathedraal. Ook de Sint-Jakobskerk had een zonnepijzer. De kladrekeningen van 1587-1588 vermelden de plaatsing van een loden zonnepijzer door Hans de Groote. Helaas is niet geweten welke plaats ze toegewezen kreeg. De grote werken op het einde van de 17de eeuw vereisten dat Corthuys jr. het horloge van de toren

haalde. Kort daarna werd er een zonnepijzer op de Paddegracht, de huidige Prinsestraat, aangebracht. Een volle eeuw later, in 1726, herstelde Joltrain in het binnenportaal van deze kerk het ijzerwerk van de zonnepijzer voor 26.10 gulden. De beurs had in 1578 ook een exemplaar, in de natuursteen vastgemaakt. De voegen van de torenmuur werden platvol opgevuld, waarna een dunne kalklaag, "*calley*", het oppervlak bedekte. Er was ook sprake van "*paryse plaester*", een gips van fijne kwaliteit die men vooral voor ornamentale details en lijsten in de beeldhouwkunst gebruikte (34). Blijkbaar werd deze kwaliteit ook reeds in de 16de eeuw toegepast. Deze zonnepijzer die op de noordertoren van de beurs hing, verving men in 1776 door een gloednieuw exemplaar. Dit waren zeker niet de enige zonnepijzers in Antwerpen. Ongetwijfeld kon men nog op andere plaatsen in de stad zonnepijzers raadplegen.

DE TORENUURWERKEN VANDAAG

Vandaag staat het uurwerk van Petrus Van Hoof uit 1785 nog steeds op de Onze-Lieve-Vrouwetoren. De trommel dateert uit het midden van de 17de eeuw en is van de hand van Herman Corthuys. Het torenuurwerk dat nu op de Sint-Jakobskerk staat, blijkt een zeer oud mechanisme. Het betreft het uurwerk, in 1156 verkregen van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, waar het reeds vanaf 1457 dienst deed. Dit mechanisme werd in de loop der tijd uitgebreid met voorslag en versleten onderdelen werden op geregelde tijden vervangen. De foliot diende waarschijnlijk tot het einde van de 17de eeuw. Daarna reguleerde de slinger het tempo van het uurwerk. In het midden van de 18de eeuw vond nog een uitbreiding van de beiaard plaats waardoor aanpassingen aan de trommel van Loys Van Der Elst uit 1624 nodig waren.

Het Tapissierspand had kort na haar oprichting een horloge op haar voorgevel. Een gerenommeerd horlogemaker, die aan de de uurwerken van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, van de beurs en van de Sint-Jakobskerk werkte, was ook verantwoordelijk voor dat van het Tapissierspand. Zeker tot in de 18de eeuw was er een horloge. De etsen van J. Linig uit de 19de eeuw beelden ook een horloge op de voorgevel af. Of dit waarheidsgetrouw is, moet in twijfel getrokken worden. Toch kan het uurwerk maar tot 1829 bestaan hebben. Toen werd het gebouw afgebroken en in de plaats kwam de huidige Bourlaschouwburg.

Met zekerheid kan gezegd worden dat het Oosters-huis in de eerste helft van de 17de eeuw een uurwerk op haar toren had. Bronnen ontbreken om te achter-

halen hoelang het toen al aanwezig was. Technische gegevens betreffende het horloge zijn nog niet gevonden. Vandaag bestaat het Oostershuis en bijhorende torenuurwerk niet meer omwille van het uitgraven van het Bonapartedok tijdens de 19de eeuw. Hoewel Antwerpen een rijkelijk aanbod had van openbare horloges in verschillende handelspanden, kloosters, particiërswohnungen en kerken, zijn er niet veel mechanische uurwerken bewaard. Vele gebouwen waarin zich zulk een horloge bevond, zijn thans verdwenen. Ook de kloosters die veelal een torenuurwerk hadden, verkochten deze op het einde van de 18de eeuw, als gevolg van de opheffing van de contemplatieve orden. De enige openbare tijdsaanduiders die bewaard bleven, staan op kerktorens. Dit geeft een vertekend beeld in hoeverre Antwerpen tijdens het Ancien Régime omging met de tijd. Het waren niet de kerkelijke instanties die het voortouw namen. Van zodra Antwerpen uitgroeide tot een economisch belangrijke stad, plaatste het bestuur torenuurwerken op de handelsknooppunten van de stad. Ook anderen installeerden op eigen initiatief een openbaar horloge.

LITERATUUR

- ATTALI J., *Histoires du temps*, Parijs, 1982
- CIPOLLA C.H., *Clocks and Culture*, New York, 1967
- LANDES D., *L'heure qu'il est: les horloges, la mesure du temps et la formation du monde moderne*, Parijs, 1987
- LE GOFF J., *Temps de l'église et temps du marchand*, in *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, jg. 15, pp. 417-433
- LEHR A., *Beiaardkunst in de Lage Landen*, Tielt, 1991
- LEHR A., *Van paardebel tot speclklok*, Zaltbommel, 1981
- WENDORFF R., *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa*, Opladen, 1985
- WHITE L., *Medieval technology and social change*, Oxford, 1962

EINDNOTEN

- (1) Dit artikel is een ingekorte versie van een hoofdstuk uit DEVRIES B., *Antwerpen voor- en tegenspoed op de wijzers van de tijd. Tijdsbewustzijn en horlogerie te Antwerpen in de nieuwe tijd*, Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit, Leuven, 1996.
- (2) Alle verdere informatie over het uurwerk op de kathedraaltoren werd geput uit de volgende bronnen: Stadsarchief Antwerpen, Kerkelijke en caritatieve instellingen nr. 211 en 212: Onze-Lieve-Vrouwetoren: *Horloge en Beiaard*, en GREGOIR F., *Notice sur le carillon, avec des extraits des archives de la cathédrale et de la ville d'Anvers, concernant les ménétres, les jeux de cloches, etc.*, in *Messenger des sciences historiques de Belgique*, jg. 1870, pp. 459-474 en VAN DER STRAELEN J.F. en J.B., *De kronijk van Antwerpen, 1770-1819*, I, Antwerpen, 1929
- (3) Notities hieromtrent staan verspreid in: Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 2224: *Handelsbeurs 1396-1858*. Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 3159: *Geschiedenis van de beurs* en CLIJMANS F., *De beurs van Antwerpen*, Antwerpen, 1941 en GENARD P., *Catalogue du musée d'antiquités d'Anvers*, Antwerpen, 1876.
- (4) Het uurwerk van de beurs kwam na 1580 enkel ter sprake door terloopse vermeldingen in documenten die voornamelijk over het stadshorloge handelden, waarin stond dat de stadshorlogemaker voor het welzijn van beide horloges verantwoordelijk was.
- (5) VAN DEN BRANDEN haalde deze informatie uit het rekwestboek van 1579-1580: Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 3349: Van den Branden. *Nota's handschrift: Ambachten: kuipers, onderwijs, kleermakers, horlogemakers*.
- (6) 1459: "Item, Michiel de Kempenere gheeft men jaerlickx voere het setten van der orlogien op onser Liever Vrouwen torren, opte nijeuwe borse ende opte stadthuys" uit GREGOIR F., a.c. pp. 465
Voor het uurwerk van het oude stadhuis is geen nadere informatie gekend. De constructiegegevens omtrent die van de beurs vóór 1580 ontbreken eveneens.
- (7) "Michiel De Kempenere, orlogiemaker voor dat den selven aenbestedt is geweest zekere werck aende horlogie staende op onsen Lieven Vrouwe Kercke te repareren ende vermaekene" in Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 2981: De Burbure, *Historische nota's*, I, 105.
- (8) De evolutie ervan is reeds gedetailleerd beschreven in DILIS E., *L'ancien carillon et la vieille horloge de St.-Jacques à Anvers* in *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, jg. 1911 pp. 275-316. en: LAMPO J. en MEIER B., *Het uurwerkmechanisme van de St.-Jacobskerk*, in *Cornelis Floris Jaarboek*, jg. 1984, pp. 35-45. De archivalische bronnen worden bewaard op het stadsarchief te Antwerpen onder de Privilegiekamer en in de bibliotheek van UDSIA bevinden zich de originele kerkrekeningen.
- (9) Volgens Dillis E., a.c., pp. 275-316
- (10) Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 2891: De Burbure. *Historische nota's*, I, *Uittreksel uit rekwestboek 1579-1580*, 257
- (11) GORIS J.A., *Lof van Antwerpen hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, Brussel, 1940, pp. 56-57.
- (12) GORIS J.A., o.c., pp. 55.
- (13) Een beiaard kan op twee manieren bespeeld worden. Ofwel via handspel waarbij men een klavier nodig heeft. Bij deze methode kunnen de klokken met de hand en door tussenkomst van het klavier bespeeld worden. Ofwel door het rommelspelwerk waarbij een mechaniek met het horloge verbonden is. Zodra deze een gegeven punt - uur - bereikt, zal de trommel in beweging komen en automatisch een deuntje op de klokken doen slaan.
- (14) De gebroeders François en Pieter Hemony uit Lotharingen, hebben tientallen beiaarden in binnen- en buitenland gerealiseerd, zoals Tongerlo (1657), Gent (1659), Rotterdam (1660); Mainz (1660), Stockholm (1663-1665). Zij staan bekend als de uitvinders van een nieuwe beiaardkunst. Deze klokken muntten uit door hun klankzuiverheid en mooie klankkleur.
- (15) Meestal was het de gewoonte om niet alle klokken aan de trommel te bevestigen, hoewel zij alle in verbinding stonden met het klavier. Met als gevolg dat de beiaardier op het klavier meer mogelijkheden had om een lied te spelen. De voorgeprogrammeerde trommel had genoeg aan die klokken, nodig voor zijn melodie. Dat men maar twaalf of vijftien klokken gebruikte, was dus niet verwonderlijk.
- (16) "Aen Petrus Binnaert, conchiere van het oostershuis, de somme ven vijfentseventich ponden arthois, over een jaer huere van twee packhuysen die dese stad aldaer is gebruyckende tot het maecken van stadthorlogie, verschenen acht augusto 1654" in GREGOIR F., a.c., pp. 471
- (17) Hoewel het stadsbestuur had besloten dat Schwartz een horlogemaker uit de stad als assistent moest nemen, verkoos hij de Leuvenaer Carl Hermans. Deze ontving voor zijn moeite 48 gulden.
- (18) Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 3205: DILIS E., *Carillon et horloge de St.-Jacques: 18 april 1634*.

- (19) WEYNS J., *Volkshuisraad in Vlaanderen*, IV, Beersel, 1974, pp. 364.
- (20) Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 3349: Van de Branden. *Nota's handschrift Ambachten kuipers, onderwijs, kleermakers, horlogemakers*
- (21) BOUVAERT G., *Beschrijvinge van de Toren van de Cathedrale Kerke binnen Antwerpen. Van dat hij gesticht is, tot in den tegenwoordigh jaer*, Antwerpen, 1723.
- (22) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, nr. 902: *Openbare werken, Spectacle, Ancienne salle, Loyer, Projet d'agrandissements, Décors, Divers, Cession de la Salle Démolition de la salle. 1710-1829. Bundel: Travaux comunaux, Spectacle, Ancienne sallen Loyers de la salle. 1710-1823.*
- (23) Stadsarchief Antwerpen, Kerken en Caritatieve instellingen, nr. 211: *Onze-Lieve-Vrouwetoren: Horloge en Beiaard*, Fol. 95: 01/06/1766. en: Dilis E., a.c., pp. 302-303
- (24) Het contract hiervan bevindt zich in het Stadsarchief Antwerpen, Kerken en Caritatieve instellingen, nr. 212: *Onze-Lieve-Vrouwetoren: Horloge en Beiaard*, Fol. 3-7: 22/05/1714.
- (25) Stadsarchief Antwerpen, Kerken en Caritatieve instellingen, nr. 212: *Onze-Lieve-Vrouwetoren: Horloge en Beiaard*, Fol. 12-13: 1730
- (26) Stadsarchief Antwerpen, Kerken en Caritatieve instellingen, nr. 212: *Onze-Lieve-Vrouwetoren: Horloge en Beiaard*, Fol. 19: 24/06/1730
- (27) Stadsarchief Antwerpen, Notariaat, nr. 773: *de Bruyn jacobus 1730, Staten en rekening + tafel*, Fol. 80.
- (28) Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 532: *Collegiale Resolutieboeken 1730-1738*, Fol. 52
- (29) Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 533: *Collegiale Resolutieboeken 1739-1746*, Fol. 77, 104.
- (30) Uiteindelijk mocht Antoon veertien dagen in Kortrijk werken, waarna hij onmiddellijk terug naar Brugge moest.
- (31) Een bepaald jaar kregen zij in totaal 550 gulden, bestaande uit de vaste 400 gulden, vermeerderd met 90 gulden voor onderhoudswerk aan het stadshorloge en 60 gulden voor dat van de beurs.
- (32) Het feit dat de bronnen gedurende die acht jaar geen enkele activiteit omtrent het horloge vermelden, wil nog niet zeggen dat er effectief niets gebeurde. Zonder andere informatie voorhanden, moet men het met deze lacune stellen
- (33) Spijtig genoeg is dit horloge stilgelegd. De juiste tijd wordt nu op een elektrische aandrijving aangegeven.
- (34) Met dank aan Mevr. V. Meul voor haar toelichtingen over de plaatser. Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer, nr. 2224: *Handelsbeurs 1396-1858. Memorie van de rekeningen.*

Birgit De Vries is licenciate in de geschiedenis (K.U.L.) en volgt aan het NHBS Antwerpen een postgraduaat monumenten- en landschapzorg.

SUMMARY

AN END AND A NEW BEGINNING. THE CREATION OF A PLEASURE GROUND IN 1618 IN LEMBEEK

This article treats the creation in 1618 by Guillaume Richardot and Anne de Rye of a pleasure ground. It was located near the Zenne river in the liberty of Lembeek, south of Brussels and Halle.

President Jean Richardot, their father, was a well-respected man of considerable importance in his time, also very much at ease in humanist circles, a man of the law, a diplomat and in conclusion of a successful career, chief-president of the Secret Council of the Netherlands. He negotiated peace with France (Vervins, 1598) and England (London, 1604), as well as the Twelve Years' Truce with the Republics of United Provinces (1609-1621). He acquired numerous estates in Artesia, Brabant, Hainaut and Flanders.

In 1601, he became the first owner of both parts of the Lembeek Liberty, previously owned by the Lords of Gaasbeek and Edingen. It was most probably he who commissioned Mathieu Bollin, engineer at the court of the archdukes Albert and Isabella, viceroys for the king of Spain in the Netherlands, to draw a figurative map of Lembeek. On this map, in a meander of the Zenne, appears a tower. It is mentioned in a deed of sale dated 1601 as well as in a contract of 1543 between Marten van Horne, lord of Gaasbeek, and Laureys Longin, treasurer of Charles the Fifth. The latter would have made the tower fit for habitation and designed the gardens at the base of it.

Guillaume Richardot was the seventh son of the president and his spouse Anne de Doulchy, also Courcol de Baillencourt. He originally opted for a secular life and was, among others chancellor of the university of Douai. According to his father's will, he was secularized 'pour le bien de notre maison' and married Anne de Rye, thus inheriting most of his father's estate.

The spouses must have noticed the possibilities of the place in Lembeek and started a veritable enclosure operation to turn the grounds within the Zenne meander into a castle domain, which in their will (1627, 1640) they named 'l'enclos du château'. In 1615, they acquired half of a well, a major asset, followed, in 1616, by 13 acquisitions of grounds, houses and farm yards, and 6 purchases in 1617. In 1618, they constructed the castle, partly on a protruding rock, one of the grey zones on the map by Bollin. First there was a "haute cour" and a yard with gate, a barn, a drying-kiln, a farmstead and a gallery. The formerly habitable tower was turned into a pigeon tower. At the rear side, in a long rectangle, were the magnificent gardens, both a flower and kitchen garden, surrounded by meadows and orchards, the whole within the Zenne meander. The works for this enclosure costed nearly 13.000 fl, the construction of the castle 80.000 fl, and on plants they spent 2.000 fl. Quite a number of houses had to make way for this project, only the local guesthouse for pilgrims to Saint Verona at the entrance of the meander was preserved. The village road disappeared and from then on the village itself expanded westwards.

In 1623, Guillaume Richardot and Anne de Rye had become count and countess of Galmaarden. According to their newly acquired status, a new pleasure ground was added. The investment was rewarded with a splendid pleasure garden, the design of which met the demands of their time, as can be deduced from Olivier de Serres' *recommandations*, published in 1600. Nevertheless, the creation was not merely to confirm their status, it also had recreational and economic value. Jean Richardot had given his sons a humanist education. After having studied with the Jesuits in Antwerp, and subsequently 4 years with Justus Lipsius, he made his grand tour of

Italy between 1601 and 1604, together with Filips Rubens, Pieter Paul's brother. He was familiar with the humanist conception of gardens, in the spirit of the bucolic odes of Roman writers. Justus Lipsius, friend of Jean Richardot and tutor of Guillaume, considered gardens important for the refreshment of the spirit and a refuge from day-to-day worries. That's exactly what the Lembeek pleasure ground would have been, especially when the Twelve Years' Truce, time when they were created, was not extended and fighting resumed. Anne de Rye nor Guillaume de Richardot lived to witness peace in 1648.

Text boxes treat details about the cartographer; facts concerning the castle; information about President Richardot's house in Brussels and about his pleasure garden in Laken; a comparison with the house of the owners in Galmaarden; an evaluation of the pleasure garden itself based on recommendations by Olivier de Serres; and finally an art historical aspect, a view on the relationship of the Richardot family with Justus Lipsius, Filips and Pieter Paul Rubens, as this throws another light on the painting "Rubens and friend".

In order to compensate the lack of images of the gardens in Lembeek, we have picked from botanical works illustrations of hedge plants, fruit-trees, vegetables and fruit which possibly grew in the flower or kitchen garden. Illustrations of other gardens from the same period are represented as reference material.

On the other hand, images of the castle have been preserved. Drawings by Constantyn Huygens junior, Josua de Grave and Hendrik van Wel show us its condition at the end of the 17th century. The postcards are mainly interesting for more recent times. The castle is furthermore illustrated with a map by Boullin, one from Ferraris, one from "Depot de la Guerre" and from a recent topographic map. All of this clearly shows the evolution until today.

The castle domain in Lembeek no longer exists, as, in 1827, the new canal Brussels-Charleroi cut right through the meander where it was located. In 1972, the castle was demolished and in 1994, it became a public domain with a new, quite trivial design. Like some people managed to recycle interesting debris from the demolition, so we have made an attempt to re-assemble and preserve immaterial traces by telling the story of the creation of the domain, closely linked with the rise of a family and the individual personalities. We have found these sources in the comprehensive d'Ursel archives and iconographic material. Literature helped the interpretation of the research results.

AN END AND A NEW BEGINNING. THE CREATION IN THE 16TH CENTURY

From the 16th till the 18th century, Antwerp had several tower clocks, a.o. those of Our Lady's Cathedral, St. Jacob's church, the new Bourse, the tapestry exchange and the "Oostershuis" (house for German Hanseatics). In 1457, almost a century after the Italian pioneers, Antwerp installed its first mechanical tower clock. Despite the late start, the tower clocks in Antwerp managed to keep up with the latest technological developments. Over the centuries, different improvements and additions, like drum, pendulum and warning, were soon to be implemented in Antwerp tower clocks. During the 16th century, the economic boom in Antwerp played a major role in the introduction of public tower clocks. The new Bourse, the tapestry exchange and the Oostershuis, all major trading places, had a public clock. Nowadays, only the mechanical tower clocks of the cathedral and of St. Jacob's church have been preserved. The cathedral's clock by P. Van Hoof, dates from 1785, its drum by Herman Corthuys from 1652. St. Jacob's church still has its clock from 1457, linked to a drum by Loys Van Der Elst from 1624.

